

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

Філософський факультет

Кафедра політології

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЩОДО ГОЛОКОСТУ
В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Кваліфікаційна робота магістра

зі спеціальності 052 – Політологія

Освітній рівень «магістр»

Студентки:

II курсу магістратури

заочної форми навчання

спеціальності «Політологія»

Голомах Крістини Олегівни

Науковий керівник -

кандидат філософських наук, доцент

Тукаленко Інна Анатоліївна

Допущено до захисту:

Завідувач кафедри _____

КИЇВ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження національної політики пам'яті щодо Голокосту.....	6
РОЗДІЛ 2. Моделі національної політики пам'яті та підходи до меморіалізації Голокосту в країнах Центрально-Східної Європи.....	19
РОЗДІЛ 3. Український підхід до меморіалізації трагедії Голокосту.....	52
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ.....	78

ВСТУП

Актуальність. У 1986 році колишній в'язень табору смерті Аушвіц-Біркенау Генрі Аппель під час обговорення ідеї створити Музей Толерантності в Лос-Анджелесі (США) сказав: «Тільки одна річ на світі може бути гіршою за сам Аушвіц – те, що світ забуде, що було таке місце» [83, с. 20]. Цей вислів спонукає до рефлексії щодо необхідності усвідомлення того, наскільки важливе місце займає минуле в самоідентифікації сьогодні.

Кожна трагедія тих чи інших народів стає трагедією усього людства. Саме через знецінення людського життя, трагедії народів набувають насправді глобальний характер. Пам'ять про ці травматичні події є в той або іншій мірі гарантією неповторення подібних трагедій у майбутньому. Це двері до іншого майбутнього, де цінність людського життя стане наріжним каменем.

Після Другої світової війни, як наслідок, фундаментальні засади розвитку Європейського Союзу були сформовані саме на основах цінності пам'яті про Другу світову війну і Голокост. У країнах, що дбайливо зберігають свою історію заведено поважати ідеї державності, у них краще розвинені інституції в суспільстві та впевненіші позиції у питаннях забезпечення прав людини. При цьому комеморативні стратегії європейських держав щодо вшанування пам'яті жертв Голокосту різняться одна від одної, зважаючи на їхні історичні контексти.

Актуальність полягає у затребуваності на сучасному етапі формування нової європейської української ідентичності переосмислити роль трагедії Голокосту в колективній пам'яті. Засвоєні «уроки»

Голокосту сприяють закріпленню навичок і ставлень культури толерації відмінностей в сучасному українському суспільстві.

Метою дослідження є з'ясувати як трагедія Голокосту меморіалізована в країнах Центрально-Східної Європи.

Об'єкт національна політика пам'яті щодо Голокосту

Предмет національна політика пам'яті щодо трагедії Голокосту в країнах Центрально-Східної Європи

Завдання:

- З'ясувати сутність поняття «історичної пам'яті» як основи політики пам'ятання та розкрити особливості політики пам'яті щодо Голокосту.
- Систематизувати досвід комеморації трагедії Голокосту в політиках пам'яті країн Центрально-Східної Європи.
- Схарактеризувати українські підходи до формування політики пам'яті й продемонструвати особливості меморіалізації трагедії Голокосту в Україні (на прикладі подій у Бабиному Яру).

Методи дослідження:

- *Системний метод* використовувався для розкриття комплексного явища меморіалізації Голокосту.
- *Історичний метод* допоміг встановити хронологічний розвиток досліджуваних процесів меморіалізації Голокосту.
- *Порівняльний метод* дозволив виокремити спільне й відмінне у комеморативних практиках досліджуваних в роботі країн.

Структура роботи складається зі вступу, 3-х розділів, висновків, списку використаних джерел (93 найменувань). Загальний обсяг магістерської роботи 88 сторінок комп'ютерного тексту (без додатків).

Теоретико-методологічні засади дослідження національної політики пам'яті щодо Голокосту

Політику пам'яті можна розуміти як функціонуючу систему взаємодій і комунікацій різних акторів відносно політичного використання минулого. Що таке національна пам'ять? Яке місце вона займає в самоідентифікації цілого народу? Що відмінного між історією та пам'яттю? Та навіщо з нею працювати? Ці питання почали турбувати дослідників більше, ніж століття тому.

У 1882 році французький релігієзнавець та письменник Ернест Ренан прочитав у Сорбонні (Париж) лекцію «Що таке нація?» [59], де він у тому числі аналізував такі елементи для формування нації, як раса, мова, релігія тощо. На його думку, вони не можуть повноцінно служити визначальними факторами національної ідентичності. При цьому Ренан переконаний, що нація є чимось більшим, «нація – душа, духовний принцип. <...> Нація, як і індивідууми, є результатом тривалих зусиль, жертв та самозречень». Він вважав, що героїчне минуле та усе, що з ним пов'язане, і є основою для національної ідентичності. Ймовірно за все під «душею» тут Ренан мав на увазі саме ідентичність або колективну пам'ять. Нація, за Ренаном, уособлює колективну волю, що націлена на майбутнє. Отже, головна ідея дослідника полягала в тому, що народ має побачити власну історію через призму своєї ідентичності. Таким чином, спільна пам'ять надає політичний сенс теперішньому.

Ернест Ренан також підкреслив, що спільні страждання у минулому об'єднують сильніше, ніж спільні радості. «Поділяти в минулому спільну славу й спільні втрати, повторювати в майбутньому ту ж саму програму: разом страждати, насолоджуватись, сподіватись – це те, що краще

спільних митниць й кордонів, що відповідають стратегічним міркуванням; саме це розуміється, попри різні раси та мови». Ренан висуває ідею того, що політика пам'яті є одним з найважливіших інструментів з формування загальної політичної ідентичності суспільства.

Засновником досліджень на тему політики пам'яті вважається французький соціолог Моріс Гальбвакс. У 1925 році дослідник написав працю «Соціальні рамки пам'яті», що поклало початок соціологічному дослідженню теми. Фундаментальною працею Гальбвакса є «Коллективна пам'ять» (1950). Дослідник сформулював поняття «колективна пам'ять» й тезис про соціальну обумовленість індивідуального спогаду. Поняття «пам'ять», за Гальбваксом, слід розуміти як «спільний досвід», який певна група людей пережила разом у минулому, або мова також може йти про історичний досвід, що відклався в спільній людській пам'яті.

Моріс Гальбвакс пояснює, що історичну пам'ять потрібно відмежовувати від колективної, соціальної пам'яті, що часто розуміють як сукупність наукових та білянаукових концепцій, які є масовим уявленням суспільства про спільне минуле. Історична пам'ять все ж є пам'яттю про історичне минуле та є його історичною репрезентацією, вважає дослідник. Актуалізація образів історичного минулого, пише Гальбвакс, є таким типом пам'яті, який має особливе значення для конструювання та інтеграції соціальних груп у теперішньому.

Важливо, що дослідник поділяє пам'ять на дві категорії – індивідуальну й колективну. Тобто він переносить особистий пережитий досвід індивіда в соціальний контекст, який його оточує. З однієї сторони, спогади людини є частиною особисто його життя. З іншого боку, ця сама людина може виступати частиною групи, підіймаючи спогади, що належать до цієї групи. Ці дві пам'яті, вважає М. Гальбвакс, часто

перетинаються одна з одною, при цьому вони ніколи не змішуються. «Наші життя розташовані на поверхні суспільств, вони повторюють їх рухи та випробовують на собі наслідки їхніх потрясінь. Однак та чи інша подія займає місце в низці історичних фактів лише через деякий час після того, як воно відбувається. Тому, напевно, ми можемо прив'язати різні етапи нашого життя до подій національного масштабу лише заднім числом».

Моріс Гальбвакс неодноразово звертався до праць французького соціолога й філософа Еміля Дюркгейма [21, 15], засновника французької соціологічної школи. Наприклад, поняття «соціальна рамка» Гальбвакс часто використовує для позначення соціальної складової пам'яті, що якраз утворюється з базових соціальних спогадів. При цьому спільність пам'яті може бути роздроблена, якщо соціальні рамки, які її підтримували, руйнуються.

Гальбвакс не вважав, що все минуле залишається в пам'яті, на відміну від свого вчителя й колеги, французького філософа Анрі Бергсона, з яким він у своїх роботах мав дискусію. Моріс Гальбвакс дотримувався позиції, що в індивідуальній пам'яті не залишаються готові образи. При цьому, на думку дослідника, суспільство зберігає усе необхідне, щоб реконструювати й відновити ту чи іншу частину спільного минулого. Тобто взаємозв'язок індивідуальної пам'яті та історичної має свої характерні особливості. Тут Гальбвакс проводить лінію між розумінням того чим є колективна пам'ять, та яка різниця між нею та історією як такою. Пам'ять виступає за подібність минулого й теперішнього, а історія – за відмінності. У історії апріорі критична позиція стосовно минулого: вона не бере до уваги емоції, з якими пов'язана та на які впливає пам'ять. Історичні свідчення правдиві на відміну від хитких подій та образів, що

відновляються пам'яттю. Загалом Моріс Гальбвакс намагається показати, наскільки у трансляції реальності минулого ненадійною є пам'ять, і якою об'єктивною при цьому є історія.

«Коллективна пам'ять не збігається з історією <...> Вираз “історична пам'ять” обрано не зовсім вдало, адже він пов'язує два протилежних в багатьох точках поняття. Історія – це, безсумнівно, збір тих фактів, які зайняли найбільш важливе місце в пам'яті людей. <...> Події минулого відбираються, зіставляються й класифікуються, виходячи з потреб чи правил, які не були актуальними для тих кіл, які довгий час зберігали живу пам'ять про них. Річ у тому, що історія зазвичай починається в той момент, коли закінчується традиція, затухає або розпадається соціальна пам'ять. Поки спогад продовжує існувати, немає потреби як-небудь його фіксувати. Тому потреба написати історію того чи іншого періоду, суспільства й навіть людини виникає тоді, коли вони вже віддалились у минуле настільки, що у нас мало шансів знайти довкола себе багатьох свідків, які зберігають про них бодай якийсь спогад» [65, с. 8-27].

Німецький історик й теоретик історичної науки Райнгарт Козеллек у своїх працях пояснює, що сучасне розуміння терміну «історія» виникло у другій половині XVIII століття. Характеризуючи поняття «історія», Козеллек звертається до метафоричного образу океану, яке використовує Гальбвакс – світ історії схожий на океан, в який впадають усі приватні історії [84, с. 32].

Карл Маннгейм, німецький та британський філософ, якого поряд з Гальбваксом вважають основоположником досліджень соціальної пам'яті, в 1930-ті почав активно вивчати феномен пам'яті поколінь. У 1928 році в «Кельнському щоквартальнику з соціології» була опублікована стаття дослідника «Проблема поколінь». Маннгейм у своїй роботі,

характеризуючи безперервне вибуття попередніх учасників культурного процесу, говорить у філософсько-соціальному дусі, зокрема, про те, що ідея пам'ять-забуття в соціальному аспекті рівнозначно суттєва. «Оскільки суспільство має протяжність у часі, забуття й дія, що починаються неначе з нуля, так само мають значення, як і соціальна пам'ять». Головним чином, Маннгейм висуває концепцію того, що кожна людина формується під впливом ключових історичних подій свого часу. При чому немає значення наскільки збігається світогляд конкретного індивіда з іншими представниками своєї вікової групи. Індивідуальна пам'ять, вважає дослідник, визначається не тільки власним часовим діапазоном, але й ширшим «горизонтом» (за Ф. Ніцше) пам'яті покоління, від якого залежать форми пропрацювання індивідуального досвіду [86, с. 286].

Деякі дослідники достатньо критично ставились до поняття «колективна пам'ять». Наприклад, Райнгарт Козеллек неодноразово наголошував на тому, що «колективної пам'яті не існує». І роботи Моріса Гальбвакса його сучасники сприйняли досить критично.

Американська письменниця й філософ Сюзен Зонтаг також доєдналась до когорти інтелектуалів, що критикували й заперечували існування колективної пам'яті. У своїй книзі «Дивимось на чужі страждання» [24, с. 56] вона писала: «Фотографії, які впізнає кожен, сьогодні являють собою незмінне смислоутворення того, що суспільство обирає як предмет своїх роздумів, або ж того, що воно декларує у якості свого вибору. Воно називає ці “сміслообрази” спогадами, але це в кінці-кінці виявляється фікцією. Грубо кажучи, такого явища, як “колективна пам'ять” не існує. <...> Будь-яка пам'ять індивідуальна, її неможливо відтворити – вона помирає разом зі смертю свого носія. Те, що ми називаємо “колективна пам'ять”, – насправді не є пам'яттю, не є спогадом,

а є умовністю, угодою: ось це важливо, і це є історія про те, як це сталося, з ілюстрацією у вигляді картинки, що закріплює цю історію в нашій свідомості. Ідеології створюють цілі архіви образів, вміщуючи в них, неначе в капсули, наші уявлення про важливе, значуще. Це породжує циркуляцію в суспільстві достатньо передбачуваних ідей та вражень». Зонтаг замість поняття «колективна пам'ять» все ж розуміє «ідеологію», що являє собою архів сугестивних образів, що впливають на вірування, почуття, думки, систему цінностей суспільства та управляють ними.

Американський професор соціальної антропології Пол Коннертон у своїй фундаментальній праці «Як суспільства пам'ятають» (1989) зосереджується на концепції тілесних практик (традиції, ритуали тощо), що зводиться до ідеї «пам'яті-звички». Зокрема, у своїй роботі дослідник звертається до церемонії вшанування пам'яті. На думку Коннертона, соціальна пам'ять прослідковується саме у таких форматах пам'ятання про минуле. Церемонії вшанування пам'яті характеризуються перформативністю, тобто супроводжуються розігруванням у формі дійства. Коннертон продовжує логіку: перформативна пам'ять – є пам'яттю тіла, а тілесні практики невидимо для нас структурують і легітимізують наш соціальний і культурний досвід. Дослідник також наголошує на механіці передачі пам'яті, що забезпечує формування ідентичності й визначає приналежність людини до певної спільноти – групи, громади, міста, нації, країни [28, с. 98-102].

Французький історик П'єр Нора є автором концепції «місця пам'яті», щодо якої він проводив дослідження вісім років – з 1984 по 1992 рр. Результати свого дослідження Нора разом з іншими колегами виклав у 7 томах, що тепер вважається монументальною працею на тему колективної пам'яті.

На думку вченого пам'ять є все ж суб'єктивною операцією: «На відміну від історії пам'ять – це емоційне переживання, що пов'язане з реальним або уявним спогадом і що допускає усілякі маніпуляції, зміни, витіснення, забуття». Дослідник характеризує пам'ять як «життя», носіями чого є соціальні групи; це завжди актуальний «феномен». Історія ж навпаки, пояснює Нора, є інтелектуальною операцією, і минуле тут реконструюється на основі слідів. При чому ця реконструкція є проблематичною й неповною репрезентацією минулого.

Якщо для Гальбвакса дослідження колективної пам'яті та власне історії разом є речами несумісними, то для Нора це виглядає навпаки. Чимало дослідників відзначають, що П'єр Нора у своїх працях фактично намагається «примирити» цих два поняття, розуміючи дослідження колективної пам'яті як історію ментальностей Новітнього часу. Варто зазначити, що через те, що поняття «колективна пам'ять» є достатньо широким, Нора використовує інше, більш конкретне – «місця пам'яті». Дослідник пояснює, що це минуле, яке втрачається, яке ще живе десь у свідомості соціальної групи, але незабаром може зникнути назавжди. А «місце пам'яті» перетвориться в історію, яка більше не буде підтримуватись колективною пам'яттю. Нора продовжує думку, що місця пам'яті не з'являються самостійно, у них є причина існувати – бажання пам'ятати й відчуття відсутності спонтанності пам'яті. «Потрібно створювати архіви, потрібно відзначати річниці, організовувати святкування, говорити надгробні промови, нотаріально завіряти акти, тому що такі операції не є природними». Нора приходить до висновку, що в «місцях пам'яті» знаходить притулок й «кристалізується» сама пам'ять.

Дослідник пояснює, що «місця пам'яті» є місцями в трьох сенсах – матеріальному, символічному й функціональному. Усі три модуси місць

пам'яті мають взаємозв'язок, вони мають співіснувати. «Навіть місце, яке зовні є дуже матеріальним, наприклад, архівне сховище, не є місцем пам'яті, якщо уява не надасть йому символічності». Так само й функціональні місця, якщо вони не мають символічності, вони не стають функціональними місцями пам'яті (шкільний підручник чи заповіт тощо).

У 2002 році П'єр Нора фактично констатував початок епохи «всесвітньої урочистості пам'яті». Це нове явище супроводжується такими маркерами, як критика офіційних версій історії й повернення забутих складових історичного процесу; повернення репресованої пам'яті громад, народів та окремих індивідів, історія яких ігнорувалась або знищувалась; тенденція пошуку й розвитку наративу сімейних історій; активний розвиток меморіальних заходів; розв'язання проблем минулого юридичним шляхом; збільшення кількості різноформатних музеїв; підвищена чутливість до зібрання архівів, відкриття доступу до них; підвищена чутливість до тем травми, горя, емоцій, терапії, афектів тощо; активний розвиток індустрії «спадку» [42, с. 23-32].

Німецька дослідниця Алейда Ассман виникнення й швидкий ріст популярності категорії «колективної пам'яті» пояснює як відповідь на критику ідеологій 1960-1970-х рр., що розглядає використання образів й репрезентацій (у тому числі образів минулого) виключно в негативному світлі як засобу навіювання «неправдивої свідомості». «Замість критичного відношення до образів як до засобів маніпуляції, прийшло розуміння необхідності для людини звертатись до образів й до колективної символіки. Ментальні, матеріальні й медіальні образи виконують важливу функцію, коли спільнота хоче сконструювати певне уявлення про себе» [3, с. 59].

У своїх дослідженнях Ассман реагує на поняття «травма» щодо груп, які пережили негативне минуле [3, с. 78]. Критики психологізації підходу до дослідження пам'яті все ж дотримуються думки, що та тенденція, коли травматичні події отримують відображення в культурній пам'яті, імовірніше за все пов'язана із сучасним інтересом, з певним менеджментом згадування, ніж з пізнім усвідомленням травматичної події. Тут варто згадати поняття «пам'ять, що прикриває», яке ввів німецький дослідник Ден Дінер [78, с.13], адже Алейда Ассман розширює цей термін аспектом політичної індульгенції через інструменталізацію образу жертви. Про це ж говорить і Райнгарт Козеллек: «якщо усі жертви, то немає катів» – говоріння про самих себе, як про жертву історії використовується для відволікання від власної відповідальності за злочини [84, с. 115].

Зв'язок досліджень пам'яті з трагедією Голокосту наділяє її етичним та моральним навантаженням. Враховуючи різноманітність культури спогадів, у цьому контексті досліджуються аспекти спільного та розділеного. Перший аспект про об'єднання людей, які пережили разом певний досвід, а другий – передбачає необхідність діалогу й інклюзивності, що інтегрує різні перспективи спогадів. Сьогодні ці поняття активно використовуються в дискусіях про перспективи й кордони спільної європейської пам'яті. За Ассман, модель розділеної пам'яті або діалогічної пам'яті є способом подолання конфліктів пам'яті на загальноєвропейському просторі. Тобто в ідеалі пам'ять Європи не має бути однорідним метанаративом, а навпаки бути пов'язаною в діалозі й взаємному визнанні національних образів історії. Угорський письменник й інтелектуал Петер Естергазі якраз говорить про те, що передумовою кінця війни пам'ятей в загальноєвропейському контексті є «розділене європейське знання про нас як про катів і жертв» [81].

Концепті історичної пам'яті про Голокост призвів до формування специфічних підходів до вивчення пам'яті. Мова йде про кристалізацію поняття травми щодо негативного історичного досвіду, адже концепти вивчення героїзму або свідомої самопожертви в ім'я ідеї перестали бути актуальними. Як наслідок, відбувається концептуалізація історичної травми в *memory studies* та зміна репрезентації пам'яті про Голокост. Зв'язок історичного дослідження з концептами психоаналізу, який дослідники почали вбачати, порушив питання про приховані мотивації появи або блокування пам'яті.

Ассман, яка у своїх працях активно зверталась до досліджень у сфері нейробіології та психоаналізу, вважає, що травматичні переживання болю, страху, страждання й сорому не могли бути активно осмислені й безперешкодно стати предметом спогадів. «Ганебний спогад» не міг бути інтегрованим ні до індивідуальної пам'яті, ні до колективного образу суспільства. Ця ідея розглядалась як причина, оскільки лише через певний час травматичне переживання Голокосту стає більш важливим, а такий досвід набуває суспільного визнання лише після десятиліть. Так само схоже як в терапії, соціальна пам'ять націлена на розвиток емпатії, суспільних рамок для артикуляції травматичного переживання. Травматичні переживання потребують часу й політичної кон'юнктури, й лише з часом можуть бути озвучені [3, с. 34-35].

Консолідація європейських націй, яка була досягнута наприкінці XIX століття на основі розуміння расової, етнічної, релігійної ідентичності, мала й іншу сторону, а саме культивування уявлень про національну зверхність, розпалювання шовінізму й расизму. Результатом цього стали трагедії двох світових війн. Пам'ять про ці трагедії робить завдання конструювання європейської ідентичності особливо складною,

оскільки необхідно виокремити усе, що може об'єднувати теперішніх членів ЄС (і потенційних членів також) та прибрати усе те, що може їх роз'єднувати [26, с. 87].

До початку 2000-х років формуванню європейської ідентичності на основі політичних принципів сприяла політика пам'яті, ключовою темою якої була колективна пам'ять про Голокост, а основним завданням – пропрацювання трагічного досвіду Другої світової війни та злочинів нацистського режиму й формування на цьому історичного наративу, що консолідує.

У 2013 році публікується робота Алейди Ассман «Нове невдоволення меморіальною культурою», де вона аналізує тенденції щодо політики пам'яті в Європейському Союзі за останні десятиліття. Ассман пояснює, що загальноєвропейська політика пам'яті припускає розуміння унікальності Голокосту як головної європейської трагедії ХХ ст., усвідомлення колективної провини та відповідальності усіх народів Європи за цю трагедію. Колективна відповідальність європейців спиралась на визнання того, що у Голокост була залучена не тільки нацистська Німеччина та її союзники, а й також місцеве населення окупованих територій. Голокост став ниткою, що пов'язує загальноєвропейський історичний наратив ХХ ст. [4, с. 17].

Закріплення центральної ролі Голокосту в європейській політиці пам'яті збіглось з процесом приєднання до Євросоюзу багатьох країн з колишнього соціалістичного табору Центральної та Східної Європи. Комеморація Голокосту фактично стала одним з вимог до нових членів ЄС, маркером приналежності до європейської родини й прихильності європейським цінностям. При цьому для політичних еліт країн Центральної та Східної Європи така політика пам'яті виявилась досить

дискомфортною. Як наслідок, після приєднання до ЄС, ці держави тільки поверхово прийняли порядок денний європейської політики пам'яті, що фокусується на Голокості; у них існує інша історична пам'ять. Відповідно, після вступу в Євросоюз низки посткомуністичних країн різко посилилась альтернативна версія політики пам'яті, що акцентує репрезентацію цих країн як подвійної жертви – не тільки нацизму, а й комунізму. Ассман тут підкреслює, що ці країни загалом прагнуть до трансформації підходів до політики пам'яті в масштабах усього Європейського Союзу [4, с. 118].

Ізраїльські дослідники Даніель Леві та Натан Шнейдер є авторами праць на тему «глобалізації пам'яті». Зокрема, вони говорять, що пам'ять про Голокост є глобальною парадигмою. Саме на прикладі Голокосту Леві та Шнейдер показують розвиток транснаціональної пам'яті, яка має рису розширюватись [89]. На їхню думку, пам'ять про трагедію європейського єврейства є космополітичним спогадом, адже «Голокост став негативним базовим моментом для глобальної справедливості, а пам'ять про жертв призвела до міжнародної легітимації й розвитку певних нормативних правил насамперед в дискурсі прав людини». Дослідники зводять цей аспект вивчення колективної пам'яті до сучасної інтерпретації символічності трагедії Голокосту – питання демократії й поваги до інституту прав людини, а також переслідування злочинів проти людства обговорюються з обов'язковим посиланням на пам'ять про Голокост [85, с. 103-121].

Висновки

Життєвою необхідністю кожного народу є фактори, що об'єднують і згуртовують людей. Одним із таких каталізаторів є національна або колективна пам'ять нації, що підтримує наративи спільних перемог й падінь одного народу. Ще перші дослідження цього явища доводили, що

народ має побачити власну історію через призму своєї ідентичності. Таким чином, спільна пам'ять надає політичний сенс теперішньому.

Колективна пам'ять того чи іншого народу відображається у комеморативних практиках на рівні держави, адже здебільшого саме вона володіє необхідними інструментами формування національної ідентичності шляхом провадження політики пам'яті. Держава володіє «індикаторами спільності», може ретранслювати їх засобами ЗМІ, провадити у шкільних / вузівських програмах і підручниках, в експозиціях музеїв (котрі репрезентують офіційні оцінки конкретних подій), ініціює й реалізує комеморативні практики тощо.

Дослідження колективної пам'яті проводились переважно європейськими вченими з різних галузей науки (соціологія, філософія, політологія, психологія тощо). Особливим етапом розвитку дослідження пам'яті народу був період після закінчення Другої світової війни й трагедії Голокосту. Адже після такого масштабного потрясіння багатьом європейським народам доводилось жити з травматичним минулим.

Моделі пам'яті та підходи до меморіалізації Голокосту в країнах Центрально-Східної Європи

Трагедія Голокосту, в якому загинуло 6 мільйонів європейських євреїв, стала поворотним моментом в історії Європи – вона була не просто одним з найжорстокіших геноцидів, якими трагічно сповнена нова й новітня історія, трагедія стала символом краху усієї європейської цивілізації. Голокост став одним з ключових понять, на якому ґрунтується післявоєнний новий світовий порядок.

Такий підхід до розуміння й сприйняття символічної ролі Катастрофи європейського єврейства прокладався десятиліттями після завершення Другої світової війни. При цьому вже наприкінці війни було зрозуміло, що нацисти знищили приблизно шість мільйонів євреїв в шокуючих умовах. Однак не всі європейські держави були готова визнати увесь масштаб й символічне значення цієї трагедії [79, с. 117].

Справжній суспільний резонанс в колективній свідомості європейців Голокост почав набувати лиш 20 років потому – усередині 1960-х рр. Усвідомлення жахливості того, що відбувалось в гетто, в ярах, де проходили масові розстріли, й таборах смерті стало частиною кризи культури й молодіжних бунтів 1968 року. Нове покоління змогло пред'явити Голокост поколінню своїх батьків як символ порочності цивілізації в цілому. Саме з цього моменту Голокост поступово стає важливою частиною культури.

Починається меморіалізація місць масового знищення євреїв, з'являються численні книжки, витвори мистецтва, театральні вистави та фільми, що присвячені трагедії Голокосту. Дослідження трагедії

Голокосту стає окремою галуззю історіографії. Як спеціальна тема, Голокост додано в шкільні й університетські програми. Обговорення Катастрофи, визнання унікальності цієї трагедії є індикатором прихильності європейським загальнолюдським цінностям. Пам'ять про Голокост на державному рівні підкріплюється відповідними законодавчими та нормативно-правовими актами.

Німеччина

Після 80 років по закінченню Другої світової війни нерідко Німеччину називають зразковою у питаннях подолання спадку минулого. Угорський письменник й інтелектуал Петер Естаргазі називав Німеччину в цьому контексті «чемпіонами світу» [81]. Це підтверджується освітньою шкільною програмою, яка говорить у тому числі про причини й наслідки нацистського режиму, а також сотнями пам'ятників й днів скорботи, пам'яті жертв тоталітаризму. Німецькій моделі «подолання минулого» приписується риса орієнтиру, ідеальної норми для інших держав, що проживають трансформацію від диктатури до демократії. При цьому важливо розуміти, що після війни Німеччина проходила довгий шлях до суспільного консенсусу «Ніколи більше!», щоб тепер вважатись зразковою моделлю для суспільств, які несуть історичну відповідальність за геноцид на рівні приналежності до національної ідентичності [70, с. 164].

Після поразки у 1945 році був покладений кінець ідеї німецької національної ідентичності, яка ґрунтувалась на концепції «особливого шляху». Відтоді центром післявоєнної парадигми способу мислення німців стає «Питання про провину». Німецький філософ, психолог і психіатр Карл Ясперс у 1946 році написав однойменний трактат, чим розпочав суспільно-політичну дискусію заради вироблення єдиного підходу до тоталітарного минулого й способів його подолання. Його ідея

«колективної провини» стає частиною національної ідентичності німців ближче до 1980-х рр. Ясперс публічно виступав у Німеччині із закликом до своїх співгромадян покаятись та спокутати провину за масові вбивства людей. На думку дослідника, «проблема провини» потребує морального й духовного подолання, що пов'язане не тільки з фізичною карою за здійснені злочини, але й з внутрішнім оновленням людини. Важливо розуміти, що ідеї покаяння й взяття на себе відповідальності за злочини, скоєні нацистами, не були популярними у суспільстві. Настрої людей тоді супроводжувались бажанням якомога скоріше забути наслідки катастрофи, що лежали на плечах німців. Карл Ясперс попри це постійно повторював свої тези про «колективну провину» (дослідник є автором цих терміну й концепції), що є життєво важливим питанням для німецької душі, адже жоден інший шлях не призведе до духовного відродження нації. Це призводить до здійснення повної денационалізації освіти: у багатьох школах не вивчається текст німецького гімну, не культивується почуття любові до Батьківщини тощо [73, с. 62-75].

Політика денацифікації Німеччини розглядалась як необхідність подолання минулого, щоб «переконати німецький народ у тому, що він зазнав тотальну військову поразку, і що він не зможе уникнути відповідальності за те, що накликав на себе, оскільки його безжалісне ведення війни й фанатичний спротив нацистів зруйнували германську економіку й зробили хаос та страждання неминучими» (з Протоколу Берлінської конференції) [8]. Денацифікація ґрунтувалась на правових нормах Нюрнберзького процесу, коли їй було покладено початок військовими адміністраціями окупаційних зон. Після виникнення двох держав – ФРН та НДР – ця політична стратегія була віднесена до їхніх компетенцій [68].

Важливим етапом у німецькій політиці пам'яті були 1960-1970-ті рр., коли постраждалим у Голокості євреям почали виплачувати компенсації, була заборонена Соціалістична імперська партія, відбувались процеси над нацистськими злочинцями – Аушвіцьський та Франкфуртський. Ці процеси, особливо Франкфуртський 1963-1965 рр., показали концентраційні табори саме як «табори смерті», які цинічно використовувались для потреб нацистської економіки. Вони привернули увагу суспільства, яке достеменно ще не знало про створення таких таборів на території Польщі, що викликало великий резонанс, а іноді й неприйняття та невизнання провини, «нав'язаної країнами-переможницями» [38].

Франкфуртський процес, що проходив за законами післявоєнної Німеччини, порушив важливе питання німецької історичної пам'яті, яке молоде покоління поставило своїм батькам: «Як таке могло статись?». Більше того, явище концентраційного табору процес зробив символом німецької провини перед євреями та іншими народами. Підвищений інтерес до процесу зі сторони суспільства та засобів масової інформації посилив усвідомлення Німеччиною своєї провини.

Цей історичний етап у 1960-х рр. ознаменувався реформуванням німецької освіти. Передбачувалось, що нова освітня система не лише ґрунтується на знанні про Аушвіц, але й має формувати здатність до розмірковування й розуміння темних сторінок німецької історії. Також у 1960-ті відбувається становлення таких інститутів політичної освіти, як меморіали концентраційних таборів. Основна мета – ознайомити людей, в першу чергу школярів, зі злочинами націонал-соціалізму. У 1965 році відкривається меморіальний комплекс концтабору Дахау, а в наступному році – документальний центр табору Берген-Бельзен. З того моменту

концентраційні табори виступають у новій формі центрів політичної освіти.

У 1970 році у Варшаві укладено договір між Федеральною Республікою Німеччиною та Народною Республікою Польщею про основи нормалізації двосторонніх відносин, за яким Німеччина визнавала нові кордони Європи після Другої світової війни. У той самий день, 7 грудня, федеральний канцлер ФРН Віллі Брандт поклав вінок з квітами перед пам'ятником жертвам повстання у Варшавському єврейському гетто й став на коліна [88]. Цей політичний жест став символом відкритого покаяння німецького народу й покори, який не допускає інших тлумачень, перед мільйонами вбитих польських євреїв. У Німеччині колінопреклоніння Брандта все ж сприйняли неоднозначно [27].

У подальшому десятилітті в Німеччині продовжує формуватись освітня система, що сприяє вихованню почуття покаяння, а також широка активна система політичних, освітніх інститутів та інститутів, що захищають історичну пам'ять. Епоха 1970-х також пов'язана з появою в історичному дискурсі про Другу світову війну термінів «Голокост» (з англ., др.-грец. – усеспалення) й «Шоа» (івр. – катастрофа), раніше злочини нацистів щодо інших народів називали *folk-mord* – геноцид, вбивство народів. Причини появи цих значень німецькі дослідники вбачають у їхній популяризації у масовій культурі, наприклад, кінематографі. Конкретно в Німеччині у 1970-ті рр. на екрани вийшов телевізійний серіал «Голокост» [26, с. 34-35].

У 1980-ті рр. відбулась «суперечка» істориків щодо історизації нацизму в Німеччині, в якому виникає думка про відносність націонал-соціалістичного минулого. Чимало німецьких істориків зайняли ревізійністські позиції. Ця суперечка супроводжувалась «неясними»

свідченнями очевидців про масові вбивства, створенням бараків після війни та відмовою багатьох батьків відправляти своїх дітей на екскурсії до концтаборів, що на той момент було частиною шкільної програми. При цьому з'являються спроби порівнювати Голокост з системою ГУЛАГу – саме з цього почалась «суперечка» [3, с. 23].

Завершенням цих історико-політичних дебатів стала промова Федерального президента Рихарда фон Вайцеккера 8 травня 1985 року, яка сформулювала основні положення сучасного етапу осмислення минулого в Німеччині. Вайцеккер визнав злочини націонал-соціалізму, й при цьому піддав сумнівам тезис про колективну провину, говорячи про її персональний характер. «Коли після закінчення війни розкрилась уся неймовірна дійсність масового знищення, занадто багато з нас послались на те, що вони нічого не знали й навіть ні про що не здогадувались» [10]. З цього моменту додавання теми Голокосту в освітню програму стає основою продовження політики денацифікації й пам'яті про Другу світову війну в Німеччині, як до її об'єднання, так і після нього. Тобто це була нова активна фаза «політики провини», яка супроводжувалась виплатами постраждалим у Другій світовій війні, підтримкою Східної Європи, змінами міграційної політики тощо.

Голокост-освіта стає одним з фундаментальних стовпів національної політики пам'яті Німеччини. В уряді була низка ухвалених рішень та нормативів, що стосуються укорінення теми Голокосту й уроків націонал-соціалізму в освітню програму. Зокрема, у 1978 році Постійна конференція міністрів освіти й культури земель ФРН ухвалила рішення про «Обговорення націонал-соціалізму на уроках», а також «Рекомендації для розгляду теми спротиву в період націонал-соціалізму на уроках» у 1980 р. Ці постанови фактично визначили розвиток викладання теми

Голокосту у школах, стверджуючи, що історія націонал-соціалізму та його злочинів грають усе більшу роль у вихованні громадян й громадянського суспільства.

Основні напрямки викладання теми Голокосту у наступний період політики денацифікації Німеччини сформульовані у Саарбрюккенській декларації Конференції міністрів освіти й культури про толерантність й солідарність (1992 р.). У ній визначені три завдання: правдива інформація й увагу до інших культур; відповідальність за збереження миру; укріплення толерантності для загальної безпеки й солідарність серед молодого покоління для запобігання ксенофобії й насильства. Як наслідок, були розроблені загальношкільні позанавчальні заходи: свята інших різних культур, спілкування з учнями з інших країн й програми обміну, допомога іноземним школярам, заохочення шкіл та класів, що проявили себе у толерантності й солідарності [51, с. 81].

Тим часом у Німецькій демократичній республіці відбувались дещо інші процеси. НДР, оголосивши повну перемогу над фашизмом й антисемітизмом, постаралась ці дві теми якщо не прибрати зі свідомості німців, то звести до мінімуму дискусії про них. Про масштаби Голокосту у Східній Німеччині намагались не згадувати, й навіть про те, що відбувалось в таборах смерті, говорилось у контексті «жертв гітлерівського режиму». Це було цілком у дусі радянської пропаганди, що говорила про масові вбивства радянських громадян, не уточнюючи їхньої національності. У НДР переосмислення нацистського минулого не відбувалось жодним чином. Цікаво, що в таких умовах колишні нацистські функціонери часто опинялись на державних посадах [64].

Чергова трансформація в німецькій політиці пам'яті була пов'язана з падінням Берлінського муру й об'єднанням двох Німеччин у 1989-1990-х

рр. Зміна поколінь сприяла новому меморіальному витку – пенсійного віку досягли ті, хто не підтримував інтенсивні «розкопки» минулого. Крім цього, з'являються потужні комемораційні ініціативи, що також є атрибутами пропрацювання болісного минулого [65].

У 1992 році берлінський художник Гюнтер Демніг почав роботу над проєктом «Камені спотикання» – меморіал, що покликаний нагадувати людям про долі жертв нацизму (більша частина у пам'ять про загиблих євреїв). Таких каменів було встановлено більше, ніж 75 тисяч каменів у 24 країнах – найбільша їх кількість саме в Німеччині [68, с. 53].

У 2005 році в історичному центрі Берліна між Бранденбурзькими воротами й елементами бункеру колишнього керівництва нацистської Німеччини відкрився пам'ятник 6 мільйонам європейських євреїв, які загинули в Голокості. На площі розміром 19 тисяч кв.м. у шаховому порядку встановлено 2711 бетонних плит різної висоти – від 0,2 до 4,7 метра. Людина, що бажає оглянути меморіал, опиниться в бетонному лабіринті, вихід з якого потрібно знайти самостійно. Ефект загубленості – частина авторської концепції автора меморіалу, американського архітектора єврейського походження Пітера Айзенмана. Суперечки щодо того, хто, де і як має бути збудований пам'ятник загиблим у Голокості євреям тривали майже 10 років, поки Бундестаг не ухвалив остаточного рішення у 1999 році. Під цим меморіальним «полем» розташований інформаційний центр, де зібрані архівні матеріали, що розповідають відвідувачам про Голокост, його причинах та наслідках. Зокрема, тут представлено список з ізраїльського меморіального комплексу Яд Вашем, що містить понад 3 мільйони імен загиблих євреїв [68, с. 56].

Сучасний етап викладання теми Голокосту націлений на розуміння того, що демократія – не політичний режим, а система цінностей, де аналіз

й самостійне мислення є фундаментальними принципами, які протистоять маніпулюванню. Людина має розуміти, як вона може впливати на ті процеси, що відбуваються довкола, долаючи власний конформізм. Головне не просто інформувати про Аушвіц, а не допустити його повторення [70, с. 135].

У 1997 та 2005 роках були створені брошури «Для роз'яснення Голокосту на прикладі трьох земель» й «Заняття по націонал-соціалізму й Голокосту». Обидва документи описують існуючі практики у федеральних землях.

Останній документ Конференції про викладання Голокосту «Спогади для майбутнього. Рекомендації до культури пам'яті як об'єкт історико-політичної освіти в школі», ухвалений у 2014 році, розширює положення Саарбрюккенської декларації і є основним в осмисленні історичних питань у школі. Він виходить з того, що «культура пам'яті – результат комплексної взаємодії багатьох акторів: музеїв, театрів, архівів, іноземних партнерів громадянського суспільства, – тому що зміст й вид пам'яті можуть з часом змінюватись, й вона повинна знову формуватись на базі ціннісного порядку й основного закону».

Німеччина одна з перших членів Міжнародної організації зі співробітництва щодо вшанування й вивчення Голокосту. Важливе значення має Спільна заява про наміри між Конференції міністрів освіти й культури ФРН та ізраїльським меморіальним комплексом Яд Вашем, що підписана 2010 р. Сторони домовились сприяти обміну інформацією, докладати зусилля по розробці й вдосконаленню програм для німецьких вчителів тощо [61, с. 81].

У 2015 році, коли відзначалось 75-річчя з дня закінчення Другої світової війни, Федеральний президент Йоахім Гаук у своїй промові надав Голокосту першочергове значення в німецькій політиці пам'яті. «Немає німецької ідентичності без Аушвіцу, – наголосив Гаук. – Пам'ять про Голокост залишається справою усіх громадян, які проживають в Німеччині. Вона стосується історії цієї країни. Тут в Німеччині жахи минулого й відповідальність за теперішнє й майбутнє більше й обов'язковіше, ніж будь-де в іншому місці».

Голокост виступає як центральна подія в німецькій історії, й свою відповідальність за майбутнє Німеччина приймає саме через визнання темних сторінок минулого. 1 вересня 2019 року на меморіальних заходах у Польщі, які присвячені початку Другої світової війни, Федеральний президент Франк Вальтер-Штайнмайер попросив вибачення у Польщі за історичну провину Німеччини: «Ми не забули про рани, що нанесені Німеччиною Польщі», чим визначив, що пам'ять про злочини Третього Рейху залишаються мірилом політики Німеччини. У той самий день на земельних виборах в Бранденбурзі й Саксонії партія-конкурент Альтернатива для Німеччини зайняла друге місце, підтверджуючи, що сучасна культура пам'яті й питання ставлення до минулого, а також викладання Голокосту, є виключно важливим полем для боротьби за розуміння німецької історії й подальшого розвитку Німеччини [26, с. 78-81].

Австрія

Ще наприкінці Другої світової війни Союзники оголосили Австрію першою жертвою Гітлера. При цьому наголошувалось на тому, що Австрія несе відповідальність за участь у війні на боці гітлерівської Німеччини, та її роль оцінюватиметься з погляду на те, який внесок вона сама зробила у

своє визволення. Цей документ став основою Декларації про незалежність Австрії, підписаної 15 травня 1945 року. В австрійському суспільстві на багато років укорінилась саме перша теза про статус «першої жертви», що слугувало моральним виправданням австрійського населення. Як наслідок, дискусії про нацистське минуле та антисемітизм були відкладені на десятиліття. Ця позиція лягла в основу політики пам'яті Австрії у післявоєнні роки. Провідні австрійські політики й історики донедавна ведуть дискусії щодо участі Австрії в нацистських злочинах [23].

Новий політичний порядок Австрії після Другої світової, подібно до Німеччини, супроводжувався політикою денацифікації. У Державному договорі про відновлення незалежної та демократичної Австрії, ухваленому в 1955 році, держава зобов'язувалась ліквідувати з австрійського політичного, економічного й культурного життя усі сліди націонал-соціалізму, запобігти появі подібних до нацистів організацій на території країни. При цьому чимало дослідників відзначають, що у перші повоєнні роки австрійська денацифікація була більшою мірою символічною: колишні нацистські функціонери, які підпадали під люстрацію, могли переходити з одного відомства в інше, що дозволяло керівництву звітувати про «успішну чистку» кадрів [26, с. 98].

Наративу «першої жертви нацизму» австрійське суспільство дотримувалося до 1980-х років, що призвело до формування іміджу Австрії як жертви, а не захопленого прихильника Третього Рейху. Це сприяло униканню будь-якої відповідальності за злочини націонал-соціалізму, і, відповідно, не відбувалась систематична меморіалізація трагедії Голокосту на державному рівні. Австрія десятиліттями не порушувала теми, пов'язані з власним історичним минулим у Другій світовій війні. Іноді це призводило до курйозів. У 1964 році до Зальцбургу

прибула американська знімальна група, що працювала над зйомками фільму «Звуки музики». Хоча сюжет фільму відбувався безпосередньо під час аншлюсу, міська влада заборонила знімальній групі вивішувати на будівлях прапори з нацистською свастикою з аргументом «в Зальцбурзі ніколи не було нацистів» [74].

Голокост-освіта почала входити до австрійської освітньої системи лише після 1980-х років, хоча нацистські злочини проти євреїв та інших жертв були задокументовані Архівом австрійського опору ще у 1960-х роках. Їй не було місця серед ключових тем австрійської історіографії [75].

Каталізатором зміни парадигми образу мислення австрійців стали президентські вибори в Австрії у 1986 році, що були ініційовані через скандал про нацистське минуле кандидата в президенти Курта Вальдхайма. Тоді під час виборчої кампанії було опубліковано документи та свідчення про нацистське минуле Вальдхайма, у тому числі його посвідчення вермахту. Виявилось, що він у своїй біографії приховав той факт, що брав участь у депортації євреїв у Греції у 1942 році. Сам Вальдхайм не визнавав за собою провини: «Я робив на війні те саме, що сотні тисяч інших австрійців, а саме – виконував обов'язок солдата». Попри це, його було обрано президентом [23].

В австрійському суспільстві цей момент все ж позначив перехід від позиціонування країни виключно як першої жертви гітлерівської агресії до обговорення питання про відповідальність австрійців за злочини нацизму. Фактично тоді Австрія розпочала ґрунтовну соціально-політичну дискусію про власне минуле.

Важливою віхою у переосмисленні Австрією своєї історії став виступ в австрійському парламенті канцлера Франца Враницького у 1991

році – тоді він визнав співучасть австрійців у подіях Другої світової війни та її наслідках. «Ми вважали й досі вважаємо, що поняття колективної провини до австрійців застосовувати не можна, але ми визнаємо колективну відповідальність». Це були перші офіційні вибачення на державному рівні.

У 1991 році австрійський уряд затвердив роботу організації «Геденкдінст» – Австрійська служба пам'яті жертв Голокосту, є альтернативою австрійській військовій службі. Учасники цієї організації проходять службу на найбільш важливих пам'ятках Голокосту в різних країнах. У 2006 році політолог доктор Андреас Майслінгер заснував Премію Австрійської служби пам'яті жертв Голокосту (АНМА), нагороджуючи людей, які активно сприяють дослідженню пам'яті жертв Голокосту [75].

Австрійський парламент у 1992 році вносить зміни до Закону про конституційну заборону, що був ухвалений у 1947 році. Відтоді в Австрії заперечення Голокосту стає кримінальним злочином. Закон поширюється на осіб, які публічно заперечують, зменшують, схвалюють чи виправдовують злочини націонал-соціалізму. Порушники караються позбавленням волі на строк від одного до десяти років (в особливо небезпечних випадках до двадцяти років).

Неодноразово ця стаття Закону застосовувалась на практиці. У 2008 році Вольфганг Фроліх був засуджений до 6,5 років позбавлення волі, а 2009 року письменника Херда Хонзіка засуджено до 5 років позбавлення волі. Австрійський суддя тоді визнав Хонзіка «одним із ідеологічних лідерів» європейських неонацистів. Найвідомішим випадком переслідування в Австрії за заперечення Голокосту є арешт та суд над британським істориком Девідом Ірвінгом у 2006 році. Його засудили до

трьох років ув'язнення за заперечення Голокосту у двох промовах, вимовлених в Австрії у 1989 році. У них він закликав припинити «вигадувати казки про газові камери» і стверджував, що Гітлер допомагав євреям і що Голокост був міфом. Девід Ірвінг визнав свою провину і сказав суду, що тепер погоджується з тим, що нацисти вбили мільйони євреїв [26, с. 78-81].

На цій новій у формуванні австрійської політики пам'яті хвилі у 1998 році була створена Історична комісія для розслідування випадків розграбування єврейської власності під час нацистського періоду, а також реституції та компенсації після 1945 року. Цей процес в Австрії був неоднозначним та важким, адже офіційний австрійський наратив «першої жертви» скасовував будь-яке юридичне зобов'язання щодо відшкодування збитків за злочини нацистів. Тож репутація Австрії щодо реституції була проблематичною. У 2006 році відбувся один з найболючіших процесів повернення єврейського майна за австрійським законом про реституцію (1998), а саме – портрет Аделі Блох-Бауер, намальований Густавом Клімтом, який вважався національним надбанням Австрії й «австрійською Моною Лізою». Австрія робила зі свого боку усе можливе, щоб картина не полишила австрійську землю й прогнала у суді [77].

У 2000-х роках Австрія почала виплачувати компенсації жертвам Голокосту. Також згодом було заявлено про наміри внести зміни до міграційної політики, а саме – ухвалити закон про спрощення порядку набуття австрійського громадянства (за збереження наявного) нащадками єврейських біженців, які залишили країну в 1930-і роки. У 2001 році Австріє стає членом Міжнародного альянсу пам'яті жертв Голокосту.

Голокост-освіта також починає бути частиною освітньої системи Австрії. Федеральне міністерство освіти, науки й культури організовує

щорічний семінар підвищення кваліфікації вчителів під назвою «Націонал-соціалізм і Голокост: Пам'ять та сучасність», на якому понад 100 учасників знайомляться з результатами новітніх досліджень, публікаціями та методичними підходами до викладання теми Голокосту. Аналогічні заходи проводяться педагогічними організаціями у всіх дев'яти землях Австрії. Австрійські вчителі також беруть участь у семінарах, що проводяться у меморіальному комплексі Яд Вашем (Ізраїль) [51, с. 70].

Важливу роль у політичній освіті населення, насамперед молоді, з позиції усвідомлення і неприйняття злочинів націонал-соціалізму грає державний меморіальний комплекс біля колишнього концентраційного табору Маутхаузен. Там проводиться освітньо-виховна робота з молоддю з метою підтримки пам'яті про війну та недопущення повторення жаків нацизму. У перебудованому колишньому приміщенні таборового лікарняного бараку було організовано музей. З травня 2013 року у ньому відкрито постійні експозиції «Концентраційний табір Маутхаузен у 1938-1945 роках» та «Місце скоєння злочину Маутхаузен – Пошук слідів». Було також відкрито нову «Зал імен», де перераховані імена 81 000 ідентифікованих загиблих у Маутхаузені та його зовнішніх таборах. Науково-виробниче об'єднання «Австрійський комітет Маутхаузену» 5 травня на національний День пам'яті жертв Голокосту щорічно організовує (до річниці звільнення табору) заходи з вшанування пам'яті жертв Голокосту за участю керівництва Австрії, місцевої громадськості, закордонних гостей, віденського дипкорпусу [79].

Новий етап формування політики пам'яті в Австрії, що супроводжується переосмисленням власної ролі у Другій світовій, породив чимало ініціатив з меморіалізації важливих історичних місць та створення музеїв, що присвячені єврейській історії. Навіть в останні роки

з'являються нові комеморативні елементи. Наприклад, у 2017 році у Бадені (федеральна земля Нижня Австрія) було відкрито пам'ятник євреям – жертвам націонал-соціалістського терору (спільний проєкт міської влади та єврейської громади Бадена за підтримки Фонду майбутнього Австрійської Республіки та Національного фонду Австрійської Республіки). А у березні 2018 р. уряд Австрії виступив на підтримку ідеї «Меморіал стіни імен» щодо спорудження у Відні пам'ятника австрійським євреям з іменами всіх 66 тис. загиблих у 1938-45 рр. на території Австрії. У 2020 році у Відні розпочалося будівництво меморіалу, на якому будуть «вигравіювані імена 64 000 жертв, які були упізнані. Ще 1000, як відомо, було вбито нацистами, але їх імена втрачені.

Політична воля до переосмислення історії в Австрії у Другій світовій війні активно розвивалась останні роки. При цьому остаточно визнати колективну провину за співучасть у нацистських злочинах є наступною сходинкою в австрійському суспільстві, до чого Австрія нині робить помірні та впевнені кроки [26, с. 103].

У жовтні 2021 року Австрійський національний фонд допомоги жертвам націонал-соціалізму відкрив нову виставку Державному музеї Аушвіц-Біркенау (Польща). Під час відкриття генеральний секретар Фонду Ханна Лесінг підкреслила, що «чимало часу минуло, перш ніж Австрія зважилася на переосмислення своєї ролі у Третньому рейху. Та цього моменту треба було дочекатися».

У музеї на території колишнього табору смерті Аушвіцу з 1960 року діють національні виставки країн, що постраждали від націонал-соціалізму. В основі австрійської експозиції, що була створена у 1978 році, чітко проговорювався післявоєнний наратив про «першу жертву Гітлера». Під час відкриття оновленої австрійської експозиції голова Національної

ради Австрії Вольфганг Соботка заявив: «Злочини, співучасть та колабораціонізм раніше переважно не згадувалися на виставках – і особливо на цій виставці. Тепер тут показані й злочинці» [23].

Ця нова експозиція від Австрії у такому символічному місці, як Аушвіц-Біркенау є потужним сигналом, що Австрія активно працює над переосмисленням свого минулого й продовжує формувати новий порядок денний національної політики пам'яті, основним лейтмотивом якої стає визнання провини за злочини націонал-соціалізму, проти єврейського народу, та прагнення взяти на себе свою повноцінну відповідальність за минуле [11, с. 117].

Чехія і Словаччина (Чехословаччина)

Одразу після закінчення Другої світової Чехословаччина потрапила до радянської сфери впливу і стала соціалістичною країною, що визначило шлях формування національної політики пам'яті відповідно до радянського нарративу на майбутні десятиліття до 1989 року.

Історичний нарратив Чехословаччини в радянський період за класикою не передбачував особливих комеморативних практик щодо вшанування жертв Голокосту на державному рівні. Він був зосереджений більшою мірою на радянізацію історії та важливих політичних подій для цих земель – боротьба з нацистськими колаборантами (що не завжди виглядало однозначно), укорінення комуністичної ідеології тощо [29].

Політика пам'яті щодо жертв Голокосту почала активно формуватись після здобуття незалежності Чехією та Словаччиною у 1990-х роках. Дослідники відзначають, що ці країни обрали модель формування власної ідентичності не через створення ідентичності етнічної держави, а шляхом пропрацювання власної історії задля створення інструменту

просвітництва. Тобто мова може йти про те, що для чехів, наприклад, певною мірою європейська ідентичність важливіша за національну. Саме цей світогляд визначив посткомуністичну національну політику пам'яті щодо жертв Голокосту такою, що вписується в загальноєвропейський контекст [36].

Словаччина має схожі підходи. З 2000 року щорічно 9 вересня в країні відзначається День пам'яті жертв Голокосту та расового насильства. Цього дня у 1941 році колабораціоністський уряд видав декрет, яким права євреїв значно утискалися, що також символізує значимість прав людини у сучасній Словаччині, цінність яких розуміється в тому числі через вивчення трагедії Голокосту. У Чехії відзначається Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, що встановлений ООН 27 січня 2005 року.

Словаччина у 2001 році прийняла рішення про виплату єврейській громаді компенсацій за відібране майно. З 1994 року Музей єврейської культури у Братиславі працює як спеціалізований музей у рамках Словацького національного музею. Його діяльність зосереджена на збереженні реліквій духовної та матеріальної культури євреїв та документування Голокосту у Словаччині [29].

І Чехія, і Словаччина є членами Міжнародної організації зі співробітництва в увічненні та вивченні Голокосту, Чехія – з 2002 року, Словаччина – з 2005. Важливим аспектом історичної політики були ініціативи створення спеціальної установи для захисту пам'яті, що відображало загальну тенденцію в посткомуністичній Центральній-Східній Європі з акцентом на патріотичну громадянську освіту. Натхненний польськими та словацькими інституціями, був заснований чеський Інститут вивчення тоталітарних режимів (2007). Одним із напрямків діяльності інституту стала європеїзація. Цілями міжнародних

конференцій, організованих інститутом, були суспільно-політичне визнання «пам'яті про Голокост», і вироблення «єдиного європейського підходу» [65, с. 118].

Розвиток політики пам'яті щодо трагедії Голокосту супроводжувалась меморіалізацією значимих місць на території Чехії. Зокрема, на території терезінського гетто після війни було відкрито меморіал, а у 1991 році відкрився музей, що є важливим елементом чеської Голокост-освіти. Починаючи з 2000 р. музей здійснює підготовку вчителів для викладання теми Голокосту в закладах освіти. Додаткову підготовку викладачів, проведення практикумів та семінарів здійснює також Центр освіти та культури при Єврейському музеї у Празі. У Чехії також з 1999 року існує ініціатива «Зниклі сусіди», що спонукає учнів 12-18 років дізнатися про долю людей, зникли з їхнього безпосереднього оточення під час Другої світової війни [51, 126].

Міністерство освіти Словаччини курує центри педагогічної освіти, які щороку проводять десять курсів підготовки вчителів. Голокост є однією з тем семінарів, що проводяться. Музей єврейської культури в Братиславі має експозицію, присвячену Голокосту, а також проводить просвітницьку діяльність щодо трагедії словацьких євреїв. Міністерство освіти Словаччини у своїх методологічних рекомендаціях наголошує на важливості посиленої уваги до теми злочинів, скоєних у роки Другої світової війни проти беззахисних людей. Так, наприклад, додаткова третя година історії в середній школі, запроваджена у 2019 р., мала бути присвячена переслідуванню євреїв у Словаччині та у глобальному історичному контексті. Вчителям слід організувати екскурсії до музеїв на території концтаборів, демонструвати документальні фільми,

розповідати про повсякденну історію людей, які опинилися жертвами геноциду [51, с. 111].

Чехія та Словаччина є країнами, де заперечення Голокосту є кримінальним злочином. У Словаччині відповідну поправку до Кримінального кодексу було прийнято у листопаді 2001 року. У Чехії відповідну резолюцію Сенат ухвалив у 2006 році, яка визнає заперечення геноциду нацистами євреїв у роки Другої світової війни є злочинним і є проявом антисемітизму. Наприклад, у 2009 році в Празі був заарештований і депортований з країни американський расист та заперечувач Девід Дюк [36].

Політика пам'яті в Чехії та Словаччині є помірною, що пов'язано з м'якою трансформацією їхньої державності від комуністичного авторитаризму до ліберальної демократії. Роль історичної пам'яті у громадській політиці знижується, і вона інтегрується в соціальну та освітню політику. Політика пам'яті більше не є основою чеського та словацького націоналізму. Вона значною мірою пов'язана з поточними європейськими проблемами, наприклад, з міграційною кризою.

Польща

В історичній пам'яті Польщі Друга світова війна займає особливе місце. До неї постійно звертаються у спогадах та культурних продуктах. Щороку відзначаються пов'язані з нею річниці: початок війни 1 вересня, радянський напад на Польщу 17 вересня, початок Варшавського повстання 1 серпня, а також частіше звертається увага на початок повстання у Варшавському гетто 19 квітня [83].

У період існування комуністичної Польської народної республіки керівництво держави інструментально використовувало пам'ять про Другу

світову війну у власних цілях. Загальний наратив та значення, яке влада надавала річницям, що пов'язані з Другою світовою, змінювались за 45 років не один раз. Зокрема, один з періодів радянізації політики пам'яті характеризується наявністю в ній і націоналістичних мотивів. У ПНР з порядку денного була витіснена трагедія Голокосту, хоча польські євреї становлять половину усіх жертв-представників європейського єврейства – понад 3 мільйони людей [50, с. 15].

Цей мотив дуже чітко можна прослідкувати на еволюції історичного наративу колишнього концтабору й табору смерті Аушвіц-Біркенау. Попри те, що музей на території системи таборів був відкритий невдовзі після Другої світової війни, процес визнання того, що більшість жертв табору були євреями, тривав кілька десятиліть. Той факт, що 90% жертв табору були євреями набув розголосу лише після 1989 р. Інша сторона сприйняття Аушвіцу – у польській культурі пам'яті Аушвіц-Біркенау сприймається, перш за все, як місце страждання поляків, які також були в'язнями табору. У процентному відношенні єврейські жертви, які загинули в Аушвіці становлять 90% від усіх знищених. Конкуренція цих наративів час від часу гостро проявляється у публічному дискурсі [37, с. 15].

Польські дослідники підкреслюють, що комуністична Польща «багато в чому відрізнялася від СРСР». Зокрема, як аргумент наводиться той факт, що у ПНР була значна кількість монументів, присвячених жертвам нацистських злочинів, які «явно говорили про те, що жертвами були саме євреї» [25]. Як приклад можна привести напис на інформаційній табличці на пам'ятнику, що був встановлений у таборі смерті Белжець 1963 р. говорила: «Пам'яті жертв гітлерівського терору, вбитих у 1941–1943 роках», що все ж дуже перегукується з «радянськими мирними

громадянами» [31, с. 36]. Польський історик Даріуш Стола також згадує, що були й інші способи комеморації Голокосту: наприклад, щороку відзначалася річниця повстання у Варшавському гетто. Щоправда, з видозміненим сюжетом – головними героями історії були не євреї, а комуністи. Тобто в історіографії ПНР жертвами Голокосту є саме поляки (або комуністи) [25].

У 1998 році у Польщі створено Інститут національної пам'яті, в основних положеннях якого не використовується термін «Голокост». Натомість до функцій Інституту входять «облік, накопичення, зберігання, обробку, публікацію, забезпечення безпеки та доступу до документів щодо нацистських злочинів... інших злочинів, які є злочинами проти миру людяності або військові злочини» тощо.

У 2000-2002 роках відбулася гучна дискусія з великим арсеналом аргументів та великим обсягом фактичного матеріалу у зв'язку з виходом книги польського професора, який жив у США, Яна Томаша Гросса «Сусіди. Історія знищення єврейського містечка» про вбивство євреїв у маленькому польському містечку Єдвабні [57]. Довгий час вважалося, що погром був справою рук німців, але робота Гросса переконливо показує, що основна відповідальність лежить на місцевих жителів. Цей епізод став важливим моментом, що сигналізував про потребу переосмислення свого історичного минулого [43].

У липні 2001 р. президент Польщі Александр Кваснєвський вибачився за злочин у Єдвабні. Прокурор Інституту національної пам'яті Польщі Р. Ігнат'єв підтвердив, що кілька десятків поляків скоїли масове вбивство у Єдвабні. Згодом у 2011 році польський президент Б. Коморовський від імені Польської держави вибачився за скоєне злодіяння: «Ми досі відчуваємо біль і сором за те, що тоді сталося [у Єдвабне]. Це

важливий знак у колективній свідомості та пам'яті поляків. Народ жертв повинен був визнати ту нелегку правду, в якій і він був винуватцем» [50, с. 46].

Голокост-освіта в Польщі починає розвиватись з 2003 року, коли було видано розпорядження міністра освіти й спорту про викладання теми Голокосту в освітніх закладах Польщі. Тема Голокосту не є окремим предметом, а включена до програм з історії, польської літератури та основ громадянства та права у початковій та середній школі. Підготовка викладачів здійснюється у тому числі Єврейським інститутом історії, Інститутом національної пам'яті, університетами, меморіалом Аушвіц-Біркенау та іншими меморіалами, а також неурядовими організаціями. Неформальна просвітницька робота на тему Голокосту ведеться головним чином неурядовими організаціями [51, с. 104].

У 2013 році у Варшаві відкрився Музей історії польських євреїв. Ця ідея належала неурядовій організації – Асоціації Єврейського історичного інституту, вона дістала підтримку польського уряду. У 2005 р. Асоціація уклала договір з Міністерством культури й національного відродження Польщі та міською владою Варшави. Музей має велику інтерактивну колекцію експонатів, присвячену тисячолітній історії євреїв Польщі, аж до часів Голокосту [56].

Активна історична політика була оголошена одним із ключових елементів президентської програми А. Дуди. На думку глави Польської держави, протягом багатьох років у свідомість суспільства та насамперед молоді деякі представники політичної та інтелектуальної еліти насаджували педагогіку сорому. «Фальсифікувався наш образ у нас самих. Це було повне відхилення», – наголосив А. Дуда.

У 2018 році польський парламент ухвалює закон про Голокост, що передбачав до трьох років позбавлення волі за використання словосполучення «польські табори смерті» та публічне висловлювання «що зневажає факти» думки, що польський народ або польська держава були причетні до злочинів, скоєних нацистською Німеччиною. Заборона поширюється також на публічні заяви про причетність поляків до інших військових злочинів, а також злочинів проти миру та людяності. Цей закон викликав різку критику з боку Ізраїлю та США, а у ЄС цим кроком були здивовані.

Уряд Польщі тоді заявив, що правова норма необхідна для захисту репутації поляків як жертв нацистської агресії. Він вказує, що вимоги нового закону не поширюються на представників культури та науки. Зі свого боку, президент Дуда заявив, що під час Другої світової війни Польща не існувала як держава і тому не могла брати участь у Голокості як така. Таким чином, ухвалюючи цей закон, уряд хотів уникнути того, щоб на поляків покладали частину відповідальності за злочини націонал-соціалістів, зокрема, знищення частини європейських євреїв. Фактично закон передбачає, що тепер має домінувати один-єдиний правильний погляд на роль Польщі у Голокості, про що деякі дослідники говорять, як про проблематичне поле. Низка публікацій у міжнародній пресі схарактеризувала Польщу, як «єдина бездоганна нація Європи», натякаючи на політичне відбілювання історичної репутації. Згодом у Польщі змінили класифікацію злочину – з кримінального на адміністративне порушення.

З нагоди 73-ї річниці звільнення концентраційного табору й табору смерті Аушвіц-Біркенау польський прем'єр-міністр Матеуш Моравецький заявив: «У жодному з польських євреїв, які пережили Голокост, не вдалося

б врятуватися без допомоги поляків. В окупованій Польщі допомога нашим єврейським братам каралася смертною карою». Це висловлювання значною мірою характеризує вектор розвитку польської політики пам'яті щодо Голокосту, де центральними фігурами є польські рятівники євреїв. Зокрема, культурним й історичним героєм є Ян Карський – учасник польського руху Опору, Праведник народів світу. Постать Карського у польській історіографії є консолідуючим образом заради примирення [72].

У червні 2021 року Польща опинилась у центрі нового скандалу довкола трагедії Голокосту. У липні 2021 року польський сейм схвалив поправки до Адміністративно-процесуального кодексу. Відповідно до змін нащадки жертв Голокосту можуть оскаржити вилучення власності останніх протягом 30 років з моменту ухвалення відповідного рішення. Фактично це означає, що нащадки позбавляються навіть теоретичного права на повернення майна, конфіскованого у євреїв під час війни нацистами та після війни польською владою.

Політика пам'яті у Польщі щодо трагедії Голокосту активно розвивається довкола національного наративу, з метою, яку теперішній уряд визначив для себе, відновити історичну справедливість про непричетність поляків до злочинів нацистів. При цьому серед національних героїв, що у Другій світовій війні боролись за незалежність Польщі, є постаті, які викликають питання щодо їхньої ролі у знищенні польських євреїв. Комеморативні практики у Польщі зосереджуються здебільшого на прикладах позитивної ролі поляків у Другій світовій війні, що сильно контрастує з загальноєвропейським вектором пам'ятання про події Голокосту [43].

Латвія

Пам'ять про Голокост у Латвії умовно має подвійний характер – зовнішній, представницький та внутрішній, проблемний. Перша риса сигналізує про приналежність до європейської родини, яка засуджує антисемітизм, шанує жертв Голокосту й здійснює відповідальну політику зміцнення цієї пам'яті, зокрема у сфері освіти. Більше того, створюються культурні продукти, присвячені темі Голокосту. При цьому в Латвії існує низка проблем, що пов'язані з відношенням до Голокосту в колективній пам'яті латвійського народу, і як наслідок доводиться усередині суспільства зіштовхуватись з викликами [55, с. 67].

Після завершення Другої світової війни загальнодоступні дослідження з історії Голокосту в Латвії не проводилися практично до відновлення незалежності держави. У громадській сфері про Голокост не прийнято було говорити, ця тема замовчувалася. Жертви Голокосту в радянській історичній політиці, та пізніше спрямованій проти Ізраїлю зовнішньої політики, не розглядалися окремо від жертв усього «радянського народу». Також окремі представники єврейської громади не отримали підтримки від влади облаштувати пам'ятні місця. У тодішній політичній атмосфері такі ініціатори ризикували бути звинуваченими у сіонізмі та стати політично ненадійними особами.

У радянській латвійській історіографії Голокост, головним чином, використовувався як ідеологічна зброя проти еміграції латишів, оскільки багатьох з них радянські служби безпеки безпосередньо пов'язували зі знищенням євреїв у Латвії [34].

Лібералізація радянського режиму та його розпад на рубежі 1980-1990-х ХХ ст. сприяли актуалізації питань Голокосту. Здебільшого ініціатива походила від самої єврейської громади. Однак громадський дискурс все ж спрямовувався головним чином на осмислення раніше

замовчуваної історії страждань латвійців від радянського окупаційного режиму. Як наслідок це призвело до формування такої національної політики пам'яті, де в ХХ столітті в Латвії був лише один герой та одна жертва – латиський народ. Подвиги та страждання інших етнічних груп стали маргінальними [26, с. 78-79].

У 1990 році до списку пам'ятних днів було занесено 4 липня – День пам'яті геноциду єврейського народу в Латвії. Цього дня 1941 року команда Віктора Арайса за наказом нацистів спалила чотири з п'яти синагог Риги. Символічно, що цей день був пов'язаний із початком Голокосту у Латвії. На місці Великої хоральної синагоги у 1990 році було відкрито меморіал на згадку про жертв Голокосту в Латвії. Проте досі ця дата відзначається лише єврейською громадою, а для більшої частини суспільства цей день не має великого значення, у кращому випадку про нього дізнаються із новин у ЗМІ [68, с. 67].

Більшість латвійців не пов'язують Голокост із національною трагедією Латвії. У соціальній пам'яті Латвії нацистська окупація вважається «меншим злом», тоді як радянську окупацію, своєю чергою, пов'язують із геноцидом стосовно латвійців. Про це свідчать три пам'ятні дати жертв комуністичного геноциду: дні пам'яті радянських депортацій 1941 та 1949 років, а також першу неділю грудня – День пам'яті жертв геноциду тоталітарного комуністичного режиму, спрямованого проти латвійського народу – це день, коли згадуються жертви «Латвійської операції» під час сталінських репресій 1937-1938 років [82, с. 47].

Концентрація на жертвах серед «своїх» виключає з уваги жертви «інших», і більше того, концепція «геноциду латвійців» дозволяє опосередковано виправдати участь самих латвійців у злочинах Голокосту.

Попри те, що латвійські політики неодноразово наголошували на рівному відношенні як до комуністичної, так і до нацистської окупації та їхніх жертв, це не завжди відображається в політичних документах. У «Декларації про окупацію Латвії» головний акцент робиться на радянський геноцид проти латвійців, а про нацистів сказано лише те, що вони «встановили свій режим» та «здійснювали депортації та інші репресії проти мешканців» [82, с. 57].

Дослідник пам'яті про Голокост Латвійського університету Дідзис Берзінш коментує цей документ як недвозначне засудження одних злочинів та замовчування інших. Хоча латвійські політики й зробили чимало для того, щоб у XXI столітті ставлення до Голокосту було європейським, їхні зусилля були більшою мірою епізодичними та не сильно вплинули на соціальну пам'ять і, відповідно, порядок денний національної політики пам'яті [34].

Для Латвії вступ до Європейського Союзу означав у тому числі переосмислення свого минулого щодо Голокосту. Робота, що проводилась істориками протягом багатьох років була результативною для кращого розуміння історії Голокосту в Латвії. При цьому праці латвійських істориків наразі не були зібрані й видані одним дослідженням, що допомогло б не тільки краще зрозуміти трагедію та виявити проблемну тематику для подальших досліджень, а й сприяти підвищенню суспільної уваги до проблеми Голокосту. Однією з таких проблем є співучасть латвійців у злочинах Голокосту [26, с. 68].

Латвійська національна історіографія містить тенденцію характеризувати Голокост як суто нацистське явище, що допомагає відмежувати себе від тих подій, які відбувалися в інший час, в іншій країні, і винними в них були інші.

Без належного переосмислення й пропрацювання історичного минулого складно говорити про визнання власної провини, що призводить до національного нарративу відкритості взяти відповідальність за минуле заради власного майбутнього. Дотепер відмінна від цього позиція виступає проблемою на політичному й суспільному рівнях.

Особливо значущою у цьому контексті є промова президента Латвії Раймонда Вейоніса, виголошена 29 листопада 2015 року, в День пам'яті жертв Голокосту у Румбульському лісі: «Ми знаходимося на місці, де безжалісно вбивали людей. Це було нав'язано чужою владою. Нашу країну знищили. На жаль, негідники були й серед латвійців. Місцеві колаборанти, зокрема команди Арайса, є для нас ганьбою і прокляттям. Цей злочин, як і його посібники, не мають виправдання. Голокост залишив шрам на тілі Латвії. На жаль, мало людей, які протистояли цьому злу. Мало. І все ж вони були» [34].

Тема рятівників євреїв у колективній пам'яті Латвії не має однозначної оцінки. На сьогодні відомо близько 600 імен рятівників євреїв у Латвії. Для вшанування пам'яті найвідомішого з них – Жаніса Ліпке – у Ризі було створено меморіал. Також у 2007 році на місці Великої хоральної синагоги було споруджено пам'ятник рятівникам євреїв. Проте в цілому вчинок цих людей не сприймається як героїчний подвиг, що заслуговує на особливе шанування.

Маргер Вестерман, який вижив у Голокості, історик і засновник музею «Євреї в Латвії» одного разу висловив думку, що вчинок рятівників сприймається суспільством як «невисловлений закид усім іншим, що стояли осторонь». Головним викликом для латвійської колективної пам'яті є усвідомлення того, що Голокост є травмою для всього латвійського суспільства. Необхідно зрозуміти те, що знищені євреї є такими ж

«нашими» жертвами, як і ті люди, які загинули у засланнях та таборах ГУЛАГу [82, с. 64].

Литва

Литва має особливий історичний контекст з погляду історії Голокосту через те, що тут найбільша кількість жертв Голокосту – 96% всього єврейського населення. При цьому ситуація з національною політикою пам'яті склалась таким же чином, як і в Латвії – вона є подвійною.

Після війни домінував дискурс про «свій» народ як про жертв і героїв та німців як катів: наголошувалося, що литовський народ найбільше постраждав від нацистського терору і героїчно бився в радянському партизанському русі [34, с. 24].

У радянські часи незручне питання про власну відповідальність литовців за вбивства євреїв було затушоване. Відповідно, на офіційному рівні пам'ять про геноцид євреїв не форсувалася: у 1949 році було закрито Єврейський музей, ліквідовано єврейські цвинтарі. Ця пам'ять виявилася непотрібною для комуністичного наративу про героїв та їх боротьбу за радянську владу. Проте повного «табу» на тему єврейських жертв не було: у науковому дискурсі, у локальній музеальній та меморіальній культурі, а також у літературі ця тема порушувалась.

З падінням радянської системи у Литві тема Голокосту не набула свого всебічного та комплексного розвитку. В історичній свідомості литовського суспільства Голокост є «вивченою», але не пережитою пам'яттю, «чужою» історією, «скорботою загиблих сусідів». А місця єврейської пам'яті були й залишаються значущими тільки для живих євреїв. У литовському суспільстві вони не наштовхуються на великий

інтерес, національний дискурс про єврейські жертви, як і раніше, протікає в Литві як дискурс про трагедію, яка стосується лише «сусідів» [82, с. 76-77].

Усе ж після 1991 року першим Єврейським музеєм, що відкрився на всьому пострадянському просторі, був музей саме у Вільнюсі. У Понарах, де нацисти та колабораціоністи розстріляли понад 70 тисяч євреїв, у 1991 році було встановлено меморіал загиблим. З того часу він служить литовському уряду головним офіційним місцем вшанування пам'яті жертв Голокосту. Селище Понари – приклад багатшаровості місця пам'яті. «Складність» даного місця пам'яті полягає у тому, що у розстрілах брали участь литовські колабораціоністи, що, з одного боку, суперечить наративу жертвовності литовського народу, а з іншого – не виключає того, що меморіал у Понарах є місцем поминання й литовських жертв (солдати литовських місцевих загонів) [90, с. 120].

З 1995 року Вільнюський педагогічний університет проводить підготовку вчителів для викладання теми Голокосту в закладах освіти. Міністерство освіти й науки видало інструкцію з викладання цієї теми для школярів.

23 вересня оголошено національним Днем пам'яті євреїв-жертв геноциду у Литві. Це день вбивства в 1943 році живих бранців Вільнюського гетто. Міжнародна комісія та Центри викладання толерантності організують у День пам'яті заходи, закликаючи школи, громади та Голокост, що пережили взяти в них участь. Державні та неурядові організації за участю громад та школярів проводять пам'ятні заходи на місцях [51, с. 94].

У центр дискусії в 1990-ті роки також вписалась пам'ять про радянський терор і литовців як виключно жертви радянського окупаційного режиму. Суспільна ситуація склалась таким чином, що в Литві з одного боку є Єврейський музей, День пам'яті та безліч громадянських ініціатив, а з іншого – існують гарячі суперечки про подвійну роль литовських партизанів, які боролися проти радянської влади у повоєнний час, та які під час німецької окупації прямо чи побічно були посібниками геттизації, пограбувань та масових убивств євреїв.

Дослідники відзначають два аспекти, що продовжують залишатися неприйнятними для офіційного національного нарративу в Литві: шанування євреїв, що боролися в радянських партизанських загонах проти нацизму, та обговорення конкретної участі литовських «лісових братів» у знищенні євреїв. Саме тому книга Руті Ванагайте «Наші» (2016) про Голокост у Литві й про роль, яку зіграло в геноциді євреїв місцеве населення, викликала фурор: неоднозначно сприйнята в Литві, вона змусила багатьох подумати про відповідальність своїх дідусів та бабусь за долю вбитих [37, с. 27].

У 2020 році у литовському Сеймі було зареєстровано законопроект, що офіційно відсторонив би роль Литви у знищенні єврейського населення у Другій світовій. Автором цього законопроекту є депутат Сейму Арунас Гумуляускас, голова парламентської комісії з історичної пам'яті та боротьби за свободу. На його думку, ніхто не має права звинувачувати литовський народ і Литву як державу в тому, що вони доклали руку до масових убивств євреїв у роки Другої світової війни, оскільки в цей час країна була окупована німцями. «До цього моменту її було окуповано Радянським Союзом, а після відступу нацистів влада знову взяла Ради. Таким чином, переконаний історик, усі твердження про якусь колективну

провину литовців перед євреями з погляду історії не витримують жодної критики».

Згодом посол Литви в Ізраїлі Ліна Антанавічене зазначила, що її поінформували посадові особи Сейму Литви про те, що проєкт резолюції ще не зареєстрований, і що текст законопроєкт не підготовлений і не представлений [82, с. 56].

Політика пам'ятання трагедії Голокосту є надскладною для сучасного суспільства Литви. Саме через незаперечні докази того, що у масових розстрілах литовських євреїв брали участь литовці. До того у деяких випадках злочинець й національний герой, що боровся з радянською окупацією, був однією тією самою людиною. На поверхневому, презентабельному рівні Литва робить загальноприйнятні в ЄС комеморативні практики щодо вшанування пам'яті жертв Голокосту. При цьому усередині суспільства немає великого запиту на переосмислення власної історії у Другій світовій. Більше того, будь-які активні спроби це зробити сприймаються в Литві неоднозначно, а іноді різко негативно.

Висновки

Про німецьку моделі політики пам'яті «подолання минулого» говориться, як про ідеальну норму для інших держав, що проживають трансформацію від диктатури до демократії. Після війни Німеччина проходила довгий шлях до суспільного консенсусу «Ніколи більше!», щоб тепер вважатись зразковою моделлю для суспільств, які несуть історичну відповідальність за геноцид на рівні приналежності до національної ідентичності. Австрія в останні роки упевнено йде тим самим шляхом до

визнання провини й взяття на себе відповідальності за минуле, що й Німеччина.

Тенденція формування політики пам'яті щодо Голокосту в інших країнах, які аналізуються в роботі, є дещо інакшою. Можна зазначити, що у тих державах, де є неоднозначне ставлення до ролі місцевих жителів у Голокості більшою мірою національний історичний наратив зосереджений на позиціюванні цих держав як жертв політичних режимів – нацистського й комуністичного. Крім цього, є тенденція подвійності в національних політиках пам'яті щодо Голокосту таких країн: з одного боку дотримуються загальноєвропейські практики (уроки в навчальних закладах, шанування пам'яті єврейських жертв у певні дати тощо), з іншого – Голокост європейських євреїв не є повноцінною складовою національного історичного наративу усередині суспільств.

Український підхід до меморіалізації трагедії Голокосту

У Бабиному Яру на каменях біля менори – пам'ятник жертвам Голокосту, які загинули у Бабиному Яру – є напис з Тори (П'ятикнижжя Мойсеєвого): «Голос крові брата твого волає до мене з землі». За класикою пострадянських країн цей монумент був встановлений у перші роки незалежності місцевою єврейською громадою. Цей вірш з Біблії ілюструє багатозначність українсько-єврейських взаємин: мирне співіснування протягом століть цих двох народів на одній землі, трагічність масового знищення євреїв у роки Другої світової, участь колись доброзичливих сусідів у цих масових розстрілах під час Голокосту й біль непроговореної втрати єврейського населення українськими землями, про яку набагато років довелось забути, що не сприяло зникненню історичної травми.

Трагедія київських євреїв у Бабиному Ярі є феноменом в історії Другої світової війни – це символ Голокосту від куль. Усього за два дні 29-30 вересня 1941 року нацисти розстріляли у Києві 33 771 єврея – людей похилого віку, чоловіків, жінок та дітей. Це був прецедент, адже більше ніде нацисти за такий короткий проміжок часу не вбили так багато людей на одній території [5, с. 74].

Бабин Яр – це одна із жахливих подій, що вплетена одразу у декілька контекстів: це і загальноєвропейська трагедія Голокосту, це і трагедія українського народу, який взяв на себе один з основних ударів нацистської агресії проти СРСР, це багаторічна кривава рана на тілі Києва, це і місце знищення пам'яті про злочини, це також й історія опору тоталітарній ідеології. Ця трагедія – символ злочинів двох тоталітарних режимів – нацистського, який знищував людей фізично, й комуністичного, що знищував пам'ять про них [65].

Державний антисемітизм Радянського Союзу виявився одним зі стовпів на якому розвивалась національна політика пам'яті. У цьому продовжився лейтмотив радянського світосприйняття, де є місце знеціненню людського життя й дегуманізації. Багато країн колишнього соціалістичного табору опинились перед викликом – як тепер без радянського порядку денного говорити про історію своєї землі, яка неодноразово ставала місцем трагедії у Другій світовій війні? Ігнорувати це питання просто неможливо – яку б відповідь не реалізовувала країна, чи то пропрацювання, покаяння, взяття на себе відповідальності, чи то замовчування, заперечення, відволікання уваги, наслідки все одно розкриватимуться в усіх сферах суспільного життя.

У цьому розділі, зокрема на прикладі трагедії Бабиного Яру, ілюструється еволюція державної політики пам'яті щодо Голокосту в Україні.

Ще на початку Другої світової війни з моменту нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз інформація, що надходила з окупованих територій, була достовірною й не підлягала подвійній інтерпретації, що свідчить про розуміння радянською владою того, що відбувалось з єврейським населенням [62]. Найпізніше до середини серпня 1941 року керівництво СРСР вже мала повну картину знищення євреїв на окупованих територіях [69, с. 145].

Очевидно, що фізично допомогти єврейському населенню, яке знаходилося на окупованих територіях, на цьому етапі вже було неможливо. Однак можна було принаймні поінформувати тих, хто ще не був окупований, заохочуючи єврейське населення до евакуації. Одним із небагатьох таких попереджень можна вважати радіомітинг єврейської громадськості 24 серпня 1941 року, на якому відкрито говорили про те, що

відбувається на окупованих територіях. Повний звіт про мітинг був опублікований наступного дня у газеті «Правда» [7, с. 72].

Пізніше на шпальтах «Правды» та «Известий» була опублікована звістка про трагедію у Бабиному Яру. Також опублікована була нота Союзників про знищення мирного населення на окупованих територіях. Уже на той момент за вказівкою Йосипа Сталіна ці факти масових знищень євреїв інтерпретувались як геноцид щодо мирного населення, не згадуючи про євреїв [7, с. 73].

Одним з найбільш відвертих масового знищення євреїв на цьому етапі війни була нота Молотова від 6 січня 1942 року, в якій прямо йшла мова про геноцид єврейського населення [9, с. 222]. Після цього інформації щодо вбивства євреїв в радянському інформаційному просторі майже не було [7, с. 74].

З цього моменту жертви нацистів називаються виключно «мирними радянськими громадянами». У звітах Надзвичайної державної комісії (НДК) 1943-1945 років євреї майже не фігурують як окрема група населення, яка зазнала геноциду. Про єврейські жертви майже не згадувалося навіть при звільненні таборів смерті на території Польщі. Вони навіть не згадувались й у доповіді НДК щодо табору смерті Аушвіц-Біркенау [61, с. 207]. Наприклад, у вересні 1944 року було звільнено нацистський табір Клоога в Естонії. Під час зйомки концтаборі документального 15-хвилинного фільму, призначеного для показу в СРСР, усі жертви нацистів у цьому таборі, у тому числі ті, хто вижив, в одязі з нашивками у вигляді зірок Давида, називаються диктором «радянськими громадянами». Слово «євреї» у фільмі не згадується жодного разу [90, с. 202].

Після звільнення Києва від нацистської окупації, у січні 1946 року відбувся публічний судовий процес над нацистськими злочинцями, які були арештовані [18]. На процесі свідчила Діна Пронічева (Вассерман), яка змогла врятуватись з Бабиного Яру. А сам процес широко висвітлювала центральна й республіканська преса [33, с. 34].

У 1945 році після закінчення війни Совнарком і ЦК Компартії України видали постанову «Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру», знову таки без явної єврейської символіки. Однак згодом влада загальмувала усі процеси [2].

У період з 1946-1953 рр. відбувається поступова ескалація напруженості у відносинах між євреями СРСР та державою. Державна політика стосовно євреїв та національних меншин зазнає кардинальних змін. Внаслідок справи Єврейського антифашистського комітету, боротьби з «космополітизмом» та справи лікарів становище євреїв значно погіршується. У цей період у СРСР більше не говорять про Голокост на жодному рівні. Проект-спроба задокументувати злочини нацистів проти євреїв «Чорна книга», яка мала вийти в 1947 році, було скасовано і заборонено до публікації. В Управлінні пропаганди відмову аргументували тим, що «читання цієї книги, особливо першого розділу, що стосується України, створює хибне уявлення про справжній характер фашизму та його організацій. Червоною ниткою по всій книзі проводиться думка, що німці грабували й вбивали лише євреїв... Виходячи з цих міркувань, Управління пропаганди вважає видання «Чорної книги» недоцільним». Таким чином, звернення до теми Катастрофи європейського єврейства стало ідеологічно шкідливим [39, с. 199-202].

У той же час з'являються перші пам'ятники жертвам Катастрофи європейського єврейства. Ці пам'ятники були результатом діяльності

євреїв на місцях, як правило, членів сімей загиблих під час Голокосту. У великих містах, за винятком Мінська, не з'явилося жодної пам'ятки, на якій було б зазначено, що жертви, поховані в тому чи іншому місці – мають єврейське походження. Більше того, якщо спочатку влада не втручалася в тексти та символіку приватних пам'яток, то дуже скоро євреїв змушували переробляти вже існуючі пам'ятники. Так, наприклад, у місті Невель, на монументі на місці розстрілу євреїв шестикінцева зірка була перероблена на п'ятикутну. У написах дозволялося лише формулювання «мирні радянські громадяни», замість «євреї». Були також випадки кримінального переслідування євреїв, котрі збирали у родичів жертв гроші на будівництво пам'ятників. Так, семеро ініціаторів створення пам'ятника євреям, які загинули в Одесі, було засуджено до 8-10 років позбавлення волі. Ставлення радянської влади до єврейських жертв нацистів у період було або байдужим, або відкрито ворожим [46, с. 227].

При цьому на рівні зовнішньої політики СРСР засуджувала злочини нацистів. У Нюрнберзьких процесах (1945-1949 рр.) засудження злочинів націонал-соціалізму було побудоване на розслідування НДК про масове знищення єврейського населення на території Радянського союзу. У своїй промові в ООН 14 травня 1947 року міністр закордонних справ Андрій Громико говорив про «остаточне розв'язання єврейського питання». Такий подвійний стандарт щодо євреїв був типовий для СРСР того періоду. Якщо у своїй зовнішній політиці Радянський союз прагнув здаватися вірним ідеології інтернаціоналізму, та у внутрішній політиці відбувалося придушення будь-яких проявів національної самосвідомості, а також повна байдужість до долі жертв нацизму [55, с. 267].

Після смерті Сталіна ситуація дещо покращилася. З одного боку, політика замовчування трагедії Голокосту не змінилась, а з іншого –

поступово почали з'являтися у пресі, особливо у вигляді романів та спогадів, дедалі нові й нові публікації на цю тему [90].

Упродовж 1950-х рр. під приводом планування в українській столиці нових транспортних шляхів і розбудови житлових масивів, з боку влади вживались активні дії до фізичної ліквідації Бабиного Яру як незручного місця. Для цього в його провалля інтенсивно закачувалась піщано-глиняна пульпа. Громадськість перманентно протестувала проти цього. Зокрема, російський письменник Віктор Некрасов написав статтю в «Літературну газету», в якій вимагає від радянської влади припинити знущання з пам'яті й шанувати загиблих у Бабиному Ярі. Замивання Бабиного Яру тривало до 1961 року, коли сталась Куренівська трагедія. Варто зазначити, що цей інцидент фактично повністю змінив ландшафт Бабиного Яру, що сприяло радянській політиці забуття про трагедію Голокосту [22].

Після Куренівської трагедії СРСР почала реалізацію перепланування й розбудови житлового масиву на території Бабиного Яру, що продовжувало лінію ліквідації трагедії єврейського народу з національної політики пам'яті.

1961 рік став важливим у визнанні Бабиного Яру як місця однієї з наймасовіших вбивств євреїв. Зокрема, представники культурної інтелігенції, такі як поет Євгеній Євтушенко, композитор Дмитро Шостакович, майбутній автор роману-документу «Бабин Яр» (1967) Анатолій Кузнєцов та ін. привернули увагу громадськості до 20-х роковин масового розстрілу київських євреїв [16, с. 74].

Не звертати увагу радянська влада на це не могла, тому повернулась до питання встановлення пам'ятника-монумента у Бабиному Яру в 1966

році «мирним громадянам і військовополонених солдатів та офіцерів Радянської армії, які загинули від рук німецько-фашистських окупантів у період окупації м. Києва», на що Москва дала згоду. Згодом було оголошено конкурс на концептуально кращий проєкт [13].

У цей час по всьому СРСР споруджуються пам'ятники, присвячені Великій Вітчизняній війні. Проте на місцях масових розстрілів євреїв представники єврейської громади пам'ятники встановлюють самі, власним коштом. Влада СРСР ставилася до таких пам'ятників негативно, вбачаючи у них прояв «єврейського націоналізму» [62]. На деяких пам'ятниках, особливо на Західній Україні, в Білорусії та Прибалтиці, були написи не тільки російською мовою, але й навіть мовою їдиш або на івриті. Усе одно дуже рідко в тексті пам'ятників влада дозволяла згадувати, що йдеться про євреїв. Тому навіть ті пам'ятники, які були збудовані на гроші євреїв, часто носили формулювання «мирні радянські громадяни» [30, с. 202-204].

У 1966 році відбувся несанкціонований мітинг-реквієм, на який прийшли представники єврейської громади Києва, міські жителі, представники інтелігенції – Віктор Некрасов, Іван Дзюба, Борис Антоненко-Давидович, Євген Сверстюк, Володимир Войнович, Віктор Фогельсон та ін. Промова літератора Івана Дзюби на мітингу була знаковою: «Бабин Яр – трагедія усього людства, але сталась вона на українській землі, і тому українець не має права забувати про неї, так само як і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія, це трагедія перш за все українського та єврейського народів» [60]. Ця політично знакова подія й промова Дзюби провела межу між реальною політикою стирання пам'яті жертв Голокосту, що провадилась радянською владою, та кричущим запитом суспільства на вшанування цієї пам'яті [58]. Як наслідок дії з боку

влади щодо побудови монумента пришвидшилися, при цьому почалися й обшуки в домівках найактивніших учасників таких мітингів [14].

Під час відзначення 30-х роковин трагедії Бабиного Яру у 1971 році радянська влада провела офіційний мітинг. У назначений час зібрались мобілізовані для участі в офіційному мітингу близько 3 тисяч представників громадськості й делегації від колективів підприємств Шевченківського району. З трибуни оратори декларували радянські ідеологічні гасла й згадували «жертв фашистського режиму», не згадуючи при цьому про єврейські жертви. У той же час був організований несанкціонований мітинг, на якому учасники демонстрували єврейську символіку. Міліція агресивно не давала провести мітинг. Усі наступні спроби проводити несанкціоновані мітинги з вшанування пам'яті загиблих євреїв до роковин трагедії радянська влада інколи жорстоко придушувала. Натомість безперешкодно проводилися офіційні мітинги, сповнені комуністичною ідеологією [40].

Того ж року ЦК КПСС ухвалив таємну постанову «Про заходи щодо посилення боротьби з антирадянською та антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму».

У 1976 році, через 35 років після трагедії, у Бабиному Яру було встановлено монумент – багатофігурну бронзову композицію, із металевою плитою, де українською було написано «Тут у 1941-1945 роках німецько-фашистськими загарбниками були розстріляні більше ста тисяч громадян Києва і військовополонених». Наступного року офіційних мітингів у Бабиному Яру не проводилось. [46]

У кіно Голокост замовчували, а спроби говорити про неї чи навіть на єврейські теми взагалі припиняли. Фільм «Комісар», знятий у 1967 році,

був заборонений до показу і перебував у запасниках понад 20 років. З існуючих документів відомо, що причиною заборони став позитивний образ єврея Юхима Магазанника та його родини, а також танець євреїв із жовтими зірками (явна алюзія на Катастрофу європейського єврейства). У радянському періоді знімали сотні фільмів про Велику вітчизняну війну, окупацію, але майже жоден із них не згадував про долю євреїв. До 1980-х років у Радянському союзі вийшов єдиний за цей період фільм, який відкрито говорив про трагедію євреїв. Стрічка називалась «Нескорені», в якому відомий єврейський актор Веніамін Зускін зіграв єврейського лікаря. Фільм, що знімався у Києві, фактично прямо говорить про трагедію Бабиного Яру та геноцид єврейського народу, розповідає про спробу порятунку єврейської дівчинки [62, с.121].

У 1969 році дійшло до абсурдного випадку, коли було заборонено до показу фільм «Ми тут народилися...» про євреїв СРСР, знятий на замовлення КДБ та особисто Генсекретаря Андропова. Цього разу заборону на показ фільму наклала центральний апарат КПРС через те, що у фільмі серед іншого йшлося про євреїв-фронтовиків та про єврейських партизанів під час війни. Табу на єврейську тему в кіно було знято лише у роки розбудови [62, с. 203-204].

За свідченням особистого помічника Михайла Горбачова, напередодні 50-х роковин трагедії Бабиного Яру обмірковувалась можливість приїзду президента СРСР до Києва. Відомо, що готувались тези виступу Горбачова, де йшлося про «сталінський антисемітизм, масову еміграцію талановитих громадян (до Ізраїлю), велику націю». Урешті Михайло Горбачов не прибув на відзначення роковин [5, с. 54].

У 1991 році під час зустрічі з головою американської організації захисту радянських євреїв Шарлоттою Карден на запитання, чому в умовах

демократизації керівництво Радянського Союзу досі не засудило антисемітизм, Горбачов у дусі своїх попередників зауважив недоцільність «акцентування особливої уваги на антисемітизмі»: «У нас 120 національностей в Союзі. Виокремлювати когось означає надавати комусь перевагу. А націоналістичні прояви є не тільки стосовно євреїв...» [5, с. 55]

Проголошення незалежності України ознаменувало й нову меморіальну культуру вшанування пам'яті жертв трагедії Голокосту. За цих умов відзначення 50-ї річниці трагедії набувало особливого значення: визнання єврейського контексту трагедії мало продемонструвати, що часи ганебного замовчування назавжди відходять у минуле. Тоді ж Верховна Рада видала постанову про планування низки заходів на державному рівні. Напередодні цього на вулиці Хрещатик у Києві уперше були вивішені транспаранти із написами чотирма мовами (українською, російською, на їдиші та івриті) – «Вічна пам'ять. Трагедія Бабиного Яру ніколи не повинна повторитись» [49].

У ході відзначення відбулись: відкриття пам'ятника «Менора» у Бабиному Ярі, нагородження Праведників народів світу, міжнародна наукова конференція «Бабин Яр: історія та її уроки», демонстрація кінофільмів, документальних виставок. [48]

5 жовтня 1991 р. на території Бабиного Яру зібрався багатотисячний мітинг-реквієм. На нього люди прийшли пішки тією самою «дорогою смерті», якою восени 1941 року київські євреї прямували до місця страти. В офіційній церемонії взяли участь сотні іноземних гостей, серед них були посол Ізраїлю, представники Німеччини, Сполучених Штатів Америки, союзне радянське керівництво делегувало до Києва Олександра Яковлева. Серед учасників були численні

представники громадськості, зокрема активісти національних єврейського та українського рухів, багато пересічних громадян [47].

З промовою, що містила цілу низку важливих політичних і світоглядних позицій, на меморіальному мітингу виступив голова Верховної Ради УРСР Леонід Кравчук. Уперше за десятиліття замовчування і заперечування єврейської складової трагедії, в Україні на найвищому офіційному рівні було визнано: Бабин Яр став першим актом так званого «остаточного розв'язання єврейського питання» нацистами. Також Л. Кравчук згадав і про десятки тисяч пізніше вбитих нацистами росіян, українців, литовців, партизанів, підпільників, заручників. Крім цього, було засуджено радянську політику замовчування й нехтування правдою про трагедію Бабиного Яру і принесено вибачення єврейській громаді [12].

Після цього виступу Леонід Кравчук практично не торкався цієї теми і питання вибачення перед євреями вважав закритим. При цьому на зовнішньополітичній арені від імені українського народу він ще кілька разів офіційно висловив жаль за злочини, скоєні українцями щодо євреїв. Зокрема, така його промова лунала у 1993 році під час виступу в Кнесеті, ізраїльському парламенті [41].

У 1999 році в Дніпропетровську (нині місто Дніпро) створено перший в Україні Інститут вивчення Голокосту «Ткума». Основними напрямками його діяльності є науково-дослідні програми, освітні програми та просвітницька діяльність, видавництво наукової та навчально-методичної літератури з історії євреїв України та Голокосту [40].

Наступний український президент Леонід Кучма підкреслював важливість відновлення історичної пам'яті, повернення до витоків

національної ідентичності. Формування моделі історичної пам'яті відбувалось переважно шляхом українізації колишніх радянських історичних міфів. Акцент робився на звитязі й жертвності українців у складі Червоної армії в роки війни. На тлі такої радянської історичної пам'яті Бабин Яр зазнав формалізації й фактично став місцем, куди раз на рік приходили урядовці, аби покласти квіти до монумента.

При цьому у 2002 році в Києві створено Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ). Він є неурядовою громадською організацією, яку було створено у партнерстві з Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. Пріоритетними напрямками роботи Центру є наукові дослідження та педагогічна діяльність. Основними темами наукових досліджень є регіональні особливості Голокосту на теренах України, відображення Голокосту у ЗМІ під час нацистської окупації України, нацистська ідеологія та механізми її реалізації, проблеми антисемітизму та заперечення Голокосту, компаративні дослідження Голокосту та інших геноцидів [48].

За часів президентства Віктора Ющенка в українському суспільстві значно розвинулось явище «війна пам'ятей», що пізніше також отримало назву «конкуренція жертв», що пов'язано з актуалізацією в державній політиці пам'яті теми трагедії Голодомору [15, с. 14-16].

У моделі пам'яті Ющенка сталінський СРСР поставав імперією, а Україна – посттоталітарною, постколоніальною, постгеноцидною державою. У період Другої світової війни трагедії України розглядались президентом крізь призму злочинів двох тоталітарних режимів – нацистського й комуністичного. Аушвіц та ГУЛАГ, Голокост і Голодомор він буквально прирівнював [45, с. 287].

У 2005 році дата 29 вересня – початок у 1941-му масових розстрілів київських євреїв – була визначена як день пам'яті жертв масових вбивств у Бабиному Яру. Президент видав спеціальний указ про церемонію поминання, проведення наукової конференції та створення музею Бабиного Яру у Києві. У тому ж році Фонд «Ткума» вперше відзначив 27 січня як Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту [40].

У перший рік свого президентства Ющенко доручив Кабінету міністрів розглянути питання щодо створення історико-культурного заповідника Бабин Яр. У 2010 році цьому заповіднику було надано статус національного [47].

Восени 2006 року на загальнодержавному рівні відзначалися 65-ті роковини трагедії в Бабиному Ярі. Для участі в поминальних заходах до Києва приїхав Президент Ізраїлю Моше Кацав. Відбулися офіційна траурна церемонія, молебень за участі вищих ієрархів більшості традиційних Церков, в Українському домі у центрі Києва було відкрито тематичну виставку. Помітною подією стало проведення у столиці міжнародного форуму «Let my people live» («Життя моєму народові!»), організованого урядом України, Фондом «Всесвітній форум пам'яті Голокосту» та Яд Вашемом. У форумі взяли участь близько тисячі закордонних гостей із понад 50 країн світу. Виступаючи на зібранні, Віктор Ющенко наголосив, що «сьогодні Україна вперше говорить до людства голосом усесвітньої катастрофи» і запевнив, що в Україні не буде місця для національної чи релігійної нетерпимості [48, с. 431].

Вшанування пам'яті жертв загиблих у Бабиному Ярі на 66-ті роковини трагедії мало свої особливості. Після покладання вінка до монумента 1976 року Ющенко разом з іншими посадовцями поклали квіти також до Меморіального хреста на місці розстрілу німцями членів ОУН,

зокрема, поетеси Олени Теліги. Варто зазначити, що тема українських націоналістів та колабораціонізму в окупованих нацистами містах є неоднозначною й час від часу викликає в українському суспільстві суперечки [49, с. 450].

Усі попередні українські президенти тією чи іншою мірою декларували прагнення до формування української ідентичності. Особливо за часів В. Ющенка українська політика пам'яті відмежовування від комуністичного спадку була більш послідовною. За наступного президента Віктора Януковича українських історичний наратив зазнав радянського дежавю почала заступати політика реанімації старого героїзованого радянського світосприйняття. У Верховній Раді ухвалювались постанови й рішення, які відтворювали радянсько-російські моделі історичної пам'яті про Другу світову [44, с. 6-7].

Суперечливість нової-старої політики пам'яті відбилася й на офіційних практиках вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Кілька років поспіль у вересневі дні місце біля радянського монумента 1976 року вкривалося червоними прапорами й транспарантами.

Комітет Верховної Ради України з питань культури й духовності видав постанова, подібно до практики радянських часів, що прикривала конкретні категорії жертв евфемізмом «особи різних національностей». Тенденція до радянської практики замовчування єврейських жертв трагедії Бабиного Яру виразно проявилась у зверненні Януковича з нагоди 70-х роковин трагедії в Бабиному Ярі, де знову йшлося тільки про «мирне населення». Головною особливістю меморіальних заходів стала відверта відмежованість влади від громадськості й «протокольна байдужість» до трагічної дати, котра мала б стати одним із головних інструментів об'єднання українського суспільства. Несприйняття і фактичне

заперечення владою цінностей демократії на тлі їхніх декларацій, зокрема й у сфері офіційної політики пам'яті, стало однією з причин Революції Гідності 2014 року, котра поклала край спробам консервації традицій радянського минулого та пришвидшення шляху наближення України до європейського політичного ц культурного простору [41, с. 826].

Сучасний етап формування української моделі історичної пам'яті Відбувається у складних умовах російської анексії Криму та гібридної війни на Донбасі. Завершується процес виходу України з-під впливу радянського-російського спадку, що супроводжується формуванням нової української ідентичності.

У 2015 році Верховна Рада більшістю голосів ухвалила чотири закони так званого «декомунізаційного пакета»: «Про засудження комуністичного та нацистського режимів», котрий забороняє їхню пропаганду і символіку, «Про доступ до архівів репресивних органів», що розсекречує архіви НКВС КДБ, «Про увічнення перемоги над нацизмом», який додає до 9 травня 8 травня як День пам'яті й примирення й замінює в офіційному вживанні поняття «Велика Вітчизняна війна» на «Другу світову війну», і «Про правовий статус борців за незалежність України», який визнає такими не тільки учасників боїв 1941-1945 р., але також і всіх опозиційних до радянської влади рухів, від 1920-х до 1991 р. [53, с. 6].

Декомунізаційне законодавство попри певні вади й недоліки має стратегічне значення для майбуття України. Важливе місце в історичній політиці України, яка прямує до Європи, посідає й замовчувана раніше в СРСР трагедія Голокосту, що ознаменувало нову главу її меморіалізації в історії сучасної України [18].

В Указі Президента України Петра Порошенка від 12 серпня 2015 р. «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру» вперше на найвищому урядовому рівні це місце пам'яті прямо пов'язується з Голокостом, і водночас не замовчуються інші численні жертви, поховані в цій братській могилі, зокрема й учасники українського визвольного руху. Знаковою подією у контексті інтеграції України у простір європейської культури пам'яті – культури скорботи та покаяння – став виступ 2015 року у Кнесеті. Наголосивши, що Бабин Яр став спільною незагоєною раною українців та євреїв, місцем убивства десятків тисяч євреїв тільки за те, що вони були євреями, згадавши про загибель під час Голокосту 1,5 мільйона українських євреїв. Президент також віддав шану Праведникам, які, ризикуючи життям, рятували євреїв, але також згадав про негативні епізоди історії та колабораціоністів, які, «на жаль, були майже в усіх окупованих нацистами країнах Європи, допомагали у так званому «остаточному розв'язанні єврейського питання». Президент України перепросив за це. Ці слова, відбиваючи офіційну політику пам'яті сучасної української держави, мають велике символічне значення. Вони засвідчують рішучу готовність України розірвати зі своїм радянським минулим і долучитись до європейських цінностей, стати рівноправним членом об'єднаної Європи [5, с. 40].

Питання музеїзації трагедії Голокосту в Україні поки залишається не вирішеним – державного музею Голокосту в Україні ще немає. У Харкові за місцевою ініціативою організовано невеликий музей Голокосту в одній кімнаті. Є приватні або фінансовані єврейськими громадами виставки у Сімферополі, Львові, Могилеві-Подільському та Артемівську [66, с. 13].

У 2016 році на 75-ту річницю трагедії у Бабиному Яру була оголошена приватна ініціатива створити Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр», що мала на меті стати центральною інституцією в Україні, яка увібрала б в себе можливості сучасного дослідження, використання сучасних практик просвітництва й політичної освіти, музеєм нового покоління. На церемонії були присутні Мер Києва Віталій Кличко та тодішній Президент України Петро Порошенко. Серед фінансових донорів цього проєкту є громадяни Ізраїлю, України, Росії, що викликає в суспільстві занепокоєння. Порошенко тоді висловив позицію, що обстоює саме державну концепцію національного Меморіального центру «Бабин Яр», яку мають розробляти українські науковці.

На противагу цьому приватному проєкту українські історики та громадські діячі створили у 2017-му році, на базі Інституту історії України НАН, проєкт Національного меморіального центру «Бабин Яр» який було розроблено впродовж двох років та представлено українській громадськості у лютому 2019 року.

У 2020 році президент України Володимир Зеленський провів відеоконференцію з членами наглядової ради Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» під час якої висловив підтримку необхідності будівництва такого Центру. За підсумком відеоконференції між керівництвом проєкту та президентом України Володимиром Зеленським також було погоджено що робочу групу зі створення приватного Меморіалу Голокосту «Бабин Яр» очолить голова Офісу президента Андрій Єрмак. Таким чином президент підтримав приватний проєкт з меморіалізації Бабиного Яру. Це рішення викликало осуд серед представників українського суспільства, які заявили що підтримка Зеленським приватного проєкту меморіалу в Бабиному Яру, «який

фінансується переважно російськими олігархами, свідчить про нерозуміння та ігнорування Зеленським питань національної безпеки України».

Згодом у 2020 році на дискусії присвяченій ситуації навколо приватного проєкту Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр», керівник Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович заявив, що «враховуючи ступінь руйнівної кількості скандалів, пов'язаних із проєктом, держава на сьогодні не має жодних підстав для того, щоб якимось способом публічно брати участь у заходах цієї ініціативи». Також останній рік чимало неурядових організацій висловлюють невдоволення щодо приватної «російської» ініціативи меморіалізації трагедії Бабиного Яру.

У червні 2020 року міністр культури України Олександр Ткаченко пообіцяв, що у 2021 році меморіал у Бабиному Яру буде збудовано саме на базі проєкту Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». У лютому 2021 року заступник голови Робочої групи по створенню Української національної концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру професор Олександр Лисенко заявив, що завершений текст концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру, напрацьований Робочою групою при Інституті історії України НАНУ, буде презентовано у лютому 2021 року. Через кілька місяців стає відомо, що прем'єр-міністр України Денис Шмигаль надав доручення Фонду державного майна України віддати в оренду приватному проєкту будинок колишньої контори Лук'янівського єврейського кладовища, де мав бути створений державний музей про історію Бабиного Яру, який є частиною державного комплексу Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» [54].

Попри суперечки довкола створення Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» в Україні політика пам'яті щодо трагедії Голокосту за останні роки значно еволюціонувала на державному рівні. Усі заходи із вшанування пам'яті відбуваються біля пам'ятника Менора, а біля радянського монумента не відбуваються подібні заходи. При чому комеморативні практики супроводжуються тезами про спільну трагедію українського та єврейського народів, а також інших категорій жертв у Другій світовій війні (військовополонені, націоналісти, роми, душевнохворі та ін.). Україна дедалі більше декларує про свої наміри долучитись до європейської практики вшанування жертв Голокосту. Зокрема, одним з важливих наступних кроків стало те, що у вересні 2021 року Верховна Рада ухвалила закон «Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні», в якому є визначення антисемітизму узгоджене з Міжнародним альянсом пам'яті Голокосту (IHRA), а також не допускається заперечення трагедії Голокосту [59].

Висновок

Політика пам'яті в Радянському Союзі базувалась на міфах про «велику перемогу над фашизмом», де не було місця для реальної історичної дійсності. Відповідно, не передбачувались жодні історичні доповнення, які могли б похитнути цей стовп. Післявоєнний антисемітизм призвів до замовчування однієї з найболючіших трагедій на пострадянському просторі на десятиліття.

Офіційна політика пам'яті почала рухатись у напрямку комеморації трагедії Бабиного Яру, як символу Голокосту від куль, під натиском суспільства, зокрема представників культурної інтелігенції. Однак і це робилось, зважаючи на радянський історичний наратив. Найяскравіший

приклад – замивання єврейського та інших контекстів, об'єднуючи усіх під одним дахом «мирних радянських громадян».

У перші десятиліття незалежності України зі змінами президентів політика вшанування пам'яті жертв Голокосту не мала стратегічного напрямку й була непослідовною. При цьому перший президент Л. Кравчук робив важливі комеморативні кроки для зміцнення позиції України на міжнародній арені як країни, що обрала демократичний шлях розвитку, сповідуючи базові європейські цінності.

Знаковим періодом в історії сучасної України є Революція Гідності 2013-2014 рр., яка стала точкою неповернення до спадщини радянського історичного нарративу. Відтоді в Україні розпочався новий рівень суспільної дискусії щодо меморіалізації трагедії українських євреїв у Другій світовій, яка триває досі. При цьому існує ризик поляризації суспільства щодо напрацювання українсько-європейської мови пам'яті. Одними з причин такого є неоднозначне ставлення до нових національних героїв, які були політичними діячами у часи війни, а також через відсутність у суспільстві єдності у поглядах щодо того, як вшанувати пам'ять жертв Голокосту.

ВИСНОВКИ

Розумінню того, як вибудувувати політику пам'яті в державі, якими інструментами при цьому необхідно користуватись, сприяли дослідження науковців з різних галузей науки й дисциплін. Інтерес до вагомості історичної пам'яті виник у Європі наприкінці XIX століття, коли відбулась консолідація європейських націй на основі розуміння расової, етнічної, релігійної ідентичності кожної. Така тенденція мала й іншу сторону – культивування уявлень про національну зверхність, розпалювання шовінізму й расизму. Результатом цього стали трагедії двох світових війн.

При цьому перші дослідники, які сконцентрували свою увагу на політичному формуванні ідентичності народу, у своїх працях доводили, що потужнішим об'єднанням за мову, расу, територію тощо є спільне минуле, спільно прожитий досвід. Особливо, якщо цей досвід є негативним, травматичним, адже, як зазначали деякі дослідники, траур більше об'єднує, ніж спільні радості. При цьому, як показав досвід XX століття, не завжди – інколи спільний біль, що якраз міг би об'єднати, супроводжується зсуненням акцентів, підміною понять в історичних наративах та з різних причин небажанні повертатись до власного історичного болісного досвіду у Другій світовій.

Важливою дискусією довкола колективної пам'яті була тема різниці між історією як такою та пам'яттю народу. Дослідники провели чітку межу між ними: історія є репрезентацією минулого без емоційного забарвлення, тоді як пам'ять формується на основі ставлення нації до тих чи інших подій минулого, що викликають емоції.

Наступні етапи дослідження колективної пам'яті почали запозичувати концепції з галузей психологій та психоаналізу. Це виглядає логічним, адже шлях пропрацювання травм, формування відношення до власного минулого та відповідно до цього конструювання

індивідуальності сьогодні є шляхом окремо взятої людини. Тоді як народ формується з багатьох таких людей; тобто ці психологічні процеси масштабуються на усю націю. Особливо це стало актуальним після Другої світової та усіх пережитих трагедій упродовж війни. Голокост став каталізатором нових підходів до переосмислення власного минулого та більш уважного ставлення до національної ідентичності, що супроводжувалось такими елементами політики пам'яті, як відповідальність за власні злочини, покаяння за них перед іншими народами, символічність вшанування пам'яті на різних державних і недержавних рівнях тощо.

Центрально-Західна Європа викристалізувала ідеальну модель політики пам'ятання жертв Голокосту, до якої продовжує рухатись. Ця модель лягла в основу фундаментальних цінностей Європейського Союзу. Для країн, що прагнуть інтегруватись до європейської родини питання виваженої політики пам'яті трагедії Голокосту є лакмусовим папірцем серед інших суттєво важливих індикаторів.

Країни Центральної Європи, чії політики пам'яті аналізуються в роботі, Німеччина та Австрія вважаються зразковими у практиках меморіалізації трагедії Голокосту. Німецький досвід формування ідентичності на засадах відкритості до спокути власної провини за болісне минуле. Беззаперечні й очевидні докази нанесення європейським народам болісної шкоди спонукали до повної відкритості у пропрацюванні такого минулого. У цих країнах добре розвинена просвітницька політика пам'яті: тематичні уроки в школах є обов'язковими окремими освітніми заходами, у шкільній програмі обов'язковим є відвідування меморіалізованих концтаборів, є взаємодія з міжнародними організаціями та інституціями з підготовки викладачів. Особлива увага приділяється символічній політиці пам'яті: влада на усіх рівнях бере участь у заходах із вшанування пам'яті

жертв Голокосту. Держави також виступають співучасниками культурної політики пам'яті: фінансування культурних продуктів, допомога з їхньою реалізацією.

Низка східноєвропейських країн, що є членами Євросоюзу дотримуються тенденції вшанування пам'яті жертв Голокосту, як частини європейського метанаративу, при цьому у суспільствах якісного пропрацювання власного історичного досвіду (і те, що викликає сором, і те, що викликає гордість за народ) відбувається мало або взагалі цьому не приділяється увага. Ці країни об'єднують схожий наратив про жертву двох режимів – нацистського й комуністичного. Дійсно такі держави мають переважно негативний післявоєнний досвід бути частиною комуністичного табору, що значною мірою придушувало й мінімізувало можливість формування власної нерадянської ідентичності. А це своєю чергою викликало й підбурювало націоналістичні настрої у суспільствах, які прослідковуються в сучасних історичних наративах, та які є оптикою погляду на особливо дискомфортні історичні питання. Через це питання вшанування Голокосту не завжди є простими й у таких державах. Прослідковується тенденція зміщення історичних акцентів на страждання титульної нації особливо в тих країнах, де національні герої, що боролись за політичну й культурну незалежність у роки Другої світової, мають неоднозначну й сумнівну репутацію. У країнах Східної Європи просвітницька політика щодо Голокосту є недостатньою й більшою мірою ситуативною, а роль культурних і символічних політик актуалізується напередодні важливих дат і річниць. При цьому імпульси від інтелектуальної частини суспільства щодо більш скрупульозного дослідження власної історії є одним з небагатьох складників рушійного поштовху щирого сприйняття власного відображення в дзеркалі історії. Наскільки болісним воно не було б.

На прикладі України можна прослідкувати, наскільки масивним було радянське ідеологічне насадження державної політики забуття про трагедію Голокосту. Зокрема, післявоєнна історія довкола Бабиного Яру є показовою в агресивних методах знищення будь-якої пам'яті про єврейську трагедію. Навіть попри те, що масові розстріли київських євреїв стали рубіконом у нацистській політиці масового знищення європейських євреїв.

За роки незалежності України про Голокост в цілому й про Бабин Яр зокрема держава невеликими, але впевненими кроками вибудовувала політику вшанування пам'яті про єврейські жертви. Особливо після Революції Гідності та тенденції детоталітаризації державного історичного наративу, про вшанування трагедії Голокосту в суспільстві мова йде на рівні вивчення досвіду кращих закордонних меморіальних практик. При цьому час від часу такі дискусії супроводжуються неоднозначними оцінками ролі місцевого населення та національних героїв, які могли брати участь в масових вбивствах євреїв. Це болісна точка, яка ще буде пропрацьовуватись у суспільстві.

Наразі Україна формує нові підходи та нову мову пам'яті щодо вивчення уроків Голокосту, де обов'язково має бути місце для рефлексії на тему цінності людського життя. Більш предметно в останні роки у суспільстві з'являються ініціативи створення першої в Україні меморіальної інституції рівня Яд Вашем (Єрусалим) та Меморіального музею Голокосту (Вашингтон), що сприятиме невідчуженню, а закріпленню трагедії Голокосту на сторінках української історії заради історичної справедливості.

Це нові для України непрості виклики, вирішення яких все ж сприятиме конструюванню нової європейської української ідентичності. Якщо українська держава успішно складатиме цей іспит у контексті

євроінтеграційних прагнень, то результати сприятимуть об'єднанню з європейською родиною. А відвертий діалог усередині суспільства щодо болісних сторінок нацистської окупації та радянського режиму щодо трагедії Голокосту на цих землях допоможе якісно вивчити уроки про Другу світову війну та сприятиме новому рівню примирення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ

1. Австрийский прецедент [Электронный ресурс]: Українська правда. – 9 березня, 2018. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2018/03/9/7173980/>
2. Альтшулер М. «Деятельность евреев по увековечиванию памяти о Холокосте в Советском Союзе в эпоху Сталина». [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/altshuler.pdf
3. Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика. — М., 2014
4. Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой. — М., 2016
5. Бабин Яр: Пам'ять на тлі історії. Альбом-каталог мультимедійної виставки до 75-річчя трагедії // Упорядник Віталій Нахманович. – К.: Laurus, 2017. – С. 39-56
6. Бауман З. Актуальность Холокоста. – М.: Европа, 2010. – 316 с.
7. Беркхофф К. «Поголовное уничтожение еврейского населения»: Холокост в советских СМИ (1941-1945)» // Голокост і сучасність. – 2010. – № 1(7). – С. 62-122
8. Берлинская конференция. 17 июля — 2 августа 1945 г. Протокол Берлинской конференции трех великих держав 1 августа 1945 г. // Сайт Исторического факультета Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова. [Электронный ресурс] — http://www.hist.msu.ru/ER/Text/War_Conf/berlin_main.html
9. Будник Д., Капер Я. «Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве, 1941-1943». – Konstanz: Hartung-Gorre, 1993. – С. 220-225
10. Вайцеккер Р. фон. // Речь, произнесенная 8 мая 1985 г. по случаю сорокалетия окончания Второй мировой войны, // Официальный

сайт Федерального президента ФРГ [Електронний ресурс] – 2015. – Режим

доступу:

https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2015/02/150202-RvW-Rede-8-Mai1985-russisch.pdf?__blob=publicationFile

11. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41)
12. Виступ голови Верховної Ради України Л. Кравчука на меморіальній церемонії у Бабиному Яру 5 жовтня 1991 року // Голос України. – 1991. - № 195. – 8 жовтня
13. «Вшанування Бабиного Яру: промова 1966 року та 50 років по тому» [Електронний ресурс]: Історична правда. – 2016. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2016/09/6/149187/>
14. Гнатюк О. Репресована пам'ять про Голокост // Літературна Україна : газета письменників України. – Київ, 2018. – 1 лютого (№ 4). – С. 1, 5, 13
15. Грицак Я. Голокост і Голодомор: виклики колективній пам'яті // Критика. – Київ, 2011. – Січень - Лютий, (число 1/2). – С. 14-16
16. Голокост в Україні: історія, психологія, етика : матеріали до навч. курсу : (для ВНЗ [бакалавр. рівень навчання] та 10-11 кл. серед. школи) / Міжнар. фонд "Відродження", Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Київ. ін-т юдаїки ; укладач курсу - канд. філос. наук Т.О. Чайка. – Київ : Стилос, 2000. – 74, [1] с.
17. Гон М. Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні // Сучасні дискусії про Другу світову війну: збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. – Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 97

18. Дебуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту = Porteur de memoires. Sur les traces de la Shoah par balles / Отець Патрік Дебуа ; [пер. з фр.: В. Каденко ; фото: Г. Рібо, Яхад-ін Унум ; Центр дослідж. історії та культури східноєвроп. єврейства НАУКМА, Всеукр. центр вивч. Голокосту "ТКУМА"]. – Київ : Дух і Літера, 2011. – 310, [2] с.
19. Де Лара Філіп Шоа в Україні // День : щоденна українська газета. – Київ, 2017. – 6 березня (№ 60). – С. 3
20. Діамант Э. Бабий Яр, или Пам'ять о том, как в народ превращалось строптивное племя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/history/art00065.html>
21. Дюркгейм Э. Индивидуальные и коллективные представления // Дюркгейм Э. Социология, ее предмет, метод и назначение. — М., 1995.
22. Евстафьева Т. К 50-летию Куреневской трагедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://photohistory.kiev.ua/articles.php?a=1>
23. Жертва или соучастница: Австрия переосмысливает свою роль в "третьем рейхе" [Електронний ресурс]: Deutsche Welle. – 13 жовтня, 2021. – Режим доступу: <https://www.dw.com/ru/zhertva-ili-souchastnica-avstrija-pereosmyslivaet-svoju-rol-v-tretem-rejhe/a-59483097>
24. Зонтаг С. Смотрим на чужие страдания. — М.: Ад Маргинем, 2014. – 96 с.
25. «Идея тотального убийства была нацистским вкладом в восточноевропейскую практику погромов» (интервью) [Електронний ресурс]: Colta. – 29 квітня, 2020. – Режим доступу: <https://www.colta.ru/articles/mosty/24253-dariush-stola-o-polyakah-i-holokost>

26. Историческая политика в XXI веке: Сборник статей/ Под ред. Миллер А., Липман М. — М., 2012
27. Как Германия преодолевала опыт нацизма [Электронный ресурс]: BBC. — 30 жовтня, 2013. — Режим доступу: https://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131030_germany_hi_story
28. Коннертон, Пол. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С. Шліпченко. — К: Ніка-Центр, 2004. — 184 с. — (Серія «Зміна парадигми»; Вип. 7)
29. Коровицына Н.В. Современная чешская нация: проблемы идентичности // Научно-аналитический вестник ИЕ РАН. 2018. №4. DOI: 10.15211/vestnikieran42018184189
30. Крамаренко К. Голокост: трагедія єврейського народу через призму рядянської державної політики // Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяч. Дню науки юрид. ф-ту, 18 трав. 2018 р. : [в 2 т.] / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Юрид. ф-т, Рада молодих вчених [та ін.] ; [уклад.: І.С. Сахарук, А.О. Левченко, Н.С. Бадьора та ін.]. — Київ : [б. в.], 2018. — Т. 1. — С. 202-204
31. Кувалек Р. Табір смерті у Белжеці; [пер. з польської О. Колесник]. — Київ: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2018. С. 235
32. Левитас Ф., Шимановский М. «Бабий Яр: Страницы трагедии». — К.: «Слід», 1991. — С. 32-39
33. Левитас Ф. Голокост: пам'ять, факти, документи // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко, В. Бушанський, А. [та ін.] Киридон. — Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2013. — С. 167-181

- 34.Линченко А. А. Прошлое, которое не уходит: память о войне и Холокосте в Литве (1945–2015) // Диалог со временем. 2018. Вып. 63. С. 375-38
- 35.Маклюк О. Моделі пам'яті та підходи до меморіалізації Голокосту: державні та громадські освітянські практики // Запорожские еврейские чтения : сб. статей и материалов (19-20 апр. 2018 г.) / Запорож. нац. ун-т ; Укр. ин-т изучения Холокоста "Ткума" ; [сост.: И. Пискарева, В. Базилевский ; редкол.: В.И. Мильчев, В.С. Орлянский, И.А. Пискарева и др.]. – Днепро : Украинский институт изучения Холокоста "Ткума", 2019. – С. 30-39
- 36.Медушевский Н.А. Политика памяти в Чешской Республике на современном историческом этапе // Теории и проблемы политических исследований. 2020. Т. 9. №4А
- 37.Миллер А. И. Историческая политика в Восточной Европе начала XXI века // Историческая политика в XXI веке / Под ред. А. Миллера, М. Липман. — М., 2012. С. 7-32
- 38.Миллер А. Политика памяти в посткоммунистической Европе и ее воздействие на европейскую культуру памяти [Электронный ресурс]: Гефтер. – 29.04.2016. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/18391>
- 39.Мицель М. Евреи Украины в 1943-1953 гг. Очерки документированной истории. – К.: «Дух і літера», 2004. – С. 198-215
- 40.Нахманович В. Голокост: у пошуках парадигми пам'яті // Український тиждень / ЕСЕМ Медіа ГмбХ ; ТОВ "Український тиждень". – Київ, 2014. – № 46 (366). – С. 24-27
- 41.Нахманович В. Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Іст. Нариси. У 2 кн. – К.: НАН України: Ін-т іст. України; Наукова думка, 2001. – Кн.2. – С. 802-863

- 42.Нора П. Проблематика мест памяти. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. -. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999, с. 17-50
- 43.Островська О.О. Роль політики колективної пам'яті для національного примирення на прикладі коммеморації Голокосту у Польщі // Трибуна : всеукраїнський громадсько-політичний і теоретичний журнал / Т-во "Знання" України ; Нац. спілка журналістів України ; голов. ред. Меншун В.І. – Київ, 2016. – № 3/4. – С. 34-36
- 44.Пастушенко Т. Бабин Яр і питання національної безпеки / бесіду вів М. Сірук // День : щоденна українська газета. – Київ, 2017. – 22 серпня (№ 147)
- 45.Патриляк І. К, Боровик М. А.: «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду». – Ніжин: Видавництво: ПП Лисенко М. М., 2010. – С. 270-302
- 46.Подольський А. Історія Голокосту в Україні: історія, свідчення, увічнення. Спроба осмислення сучасної історіографії питання // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – Київ, 2013. – № 4 (66), липень - серпень. – С. 225-232
- 47.Подольський А.Ю. Нові парадигми формування пам'яті про Голокост в Україні. Місце пам'яті про Бабин Яр у загальній мапі // Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі / М.І. Михальченко, А.Ю. Подольський, О.В. Заремба, О.В. Козерод, І.В. та ін. Туров. – Київ : ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2017. – С. 6-27
- 48.Подольський А.Ю. Українські академічні студії з історії Голокосту: нові теоретичні тенденції і політичні підтексти // Розвиток і

- взаємодія єврейських громад на європейському просторі / М.І. Михальченко, А.Ю. Подольський, О.В. Заремба, О.В. Козерод, І.В. та ін. Туров. – Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2017. – С. 442-460
49. Подольський А.Ю. Формування культури пам'яті про жертви Голокосту в сучасній Україні: суспільно-політичні виклики і перспективи // Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси : [збірник наук. праць] / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса ; [упоряд.: З.Ф. Самчук, Г.І. Зеленько, М.С. Кармазіна та ін. ; за ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди]. – Київ : ІПіЕНД НАН України, 2018. – С. 431-446
50. Польша в XX веке: очерки политической истории / отв. ред. А.Ф. Носкова. М.: Индрик, 2012
51. Преподавание тем Холокоста и антисемитизма: исследование ОБСЕ [Електронний ресурс]: Sungraf. – 2006. – Режим доступу: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/f/18819.pdf>
52. Проблеми історії Голокосту: український вимір = Holocaust studies : A Ukrainian Focus : науковий журнал / Український ін-т вивчення Голокосту "Ткума" ; редкол.: І. Щупак, А. Медведовська, Є. Врадій [та ін.]. – Дніпро : ПП "Ліра ЛТД". – Вип. 9. – 2017. – 280 с.
53. Про деконструкцію міфів / М. Сірук, Н. Пушкарук, Й. Зісельс, В. В'ятрович, Г. Аккерман // День : щоденна українська газета. – Київ, 2017. – 17-18 березня (№ 46/47). – С. 6-7
54. Самохвалова Л. Російський проєкт Бабиного Яру: ситуація загострюється? [Електронний ресурс]: Укрінформ. – 08.09.2020. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3095257-rosijskij-proekt-babinogo-aru-situacija-zagostruetsa.html>
55. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталінін: монографія. – Київ: Грані-Т, 2011. С. 368

56. Стрик Т. Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасній Україні, Польщі та Росії; [пер. з польськ]. – Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 257
57. Стшелецкий Я. Окончание Второй мировой войны в исторической памяти поляков [Електронний ресурс]: Новая Польша. – 8 травня, 2020. – Режим доступу: <https://novayapolsha.pl/article/okonchanie-vtoroi-mirovoi-voiny-v-istoricheskoi-pamyati-polyakov/>
58. Тейзе Е., Польская К. Холокост на Украине: сначала убили людей, а потом – и память о них [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/polemics/art00064.html>
59. Ренан Э. Что такое нация? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pandia.ru/text/77/147/1775.php> Прийнято Закон "Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні" [Електронний ресурс]: Офіційний сайт Верховної Ради. – 22.09.2021. – Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/214049.html>
60. Текст виступу Івана Дзюби 1966 р. на роковини розстрілів у Бабиному Яру. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ju.org.ua/ru/holocaust/175.html>
61. «Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941-1944 рр.)»: Анотований покажчик / За ред. Солдатенко В. Ф. – Київ: ДН НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 105-212
62. Феликс Кандель. Книга времени и событий. 6. История евреев Советского Союза (1945-1970). – Иерусалим: Гешарим – Мосты культуры, 2007. – С. 112-130
63. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3. - с. 8 - 27

- 64.Хандрих Т. Политика денацификации в Германии // Конспект лекции [Электронный ресурс]: – 2009. – Режим доступа: <https://urokiistorii.ru/article/714>
- 65.Центральная Европа: политический портрет на фоне 100-летия / ред. Л.Н. Шишелина, М.В. Ведерников. М., 2018
- 66.Черкаська Л. Друга світова війна та Голокост у навчальних програмах та шкільних підручниках з історії // Історія України : всеукраїнська газета для вчителів історії та правознавства. – Київ, 2014. – Вересень (№ 17). – С. 10-14
- 67.Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2011. С. 59
- 68.Шишелина Л.Н. О попытках совместного подхода к истории XX–XXI в Центральной Европе // Современная Европа. 2017. №7
- 69.Щупак І.Я. Голокост в Україні : пошуки відповідей на питання історії : навч. посібник для ст. класів загальноосвіт. навч. закл. / І.Я. Щупак. – [4-те вид., змін. і допов.]. – Дніпро : Ліра ЛТД, 2018. – 147, [1] с. : іл., портр., карти. – Бібліогр.: с. 144-145
- 70.Эткинд А. Кривое горе: Память о непогребенных. — М., 2016
- 71.Эшворт Г. Дж. Культурное наследие и проблема наследования. От истории к наследию — от наследия к идентичности: в поисках понятий и мод // Неприкосновенный запас. — М., 2017. — № 114 (4). — С. 154–171
- 72.Яременко В. Місце пам'яті Аушвіц // Дзеркало тижня : інформаційно-аналітичний тижневик. – Київ, 2017. – 28 січня - 3 лютого (№ 3). – С. 15
- 73.Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии / Пер. С. Апта. — М.: Прогресс, 1999

74. Alexander J. C., Mast J. L. Introduction: Symbolic Action in Theory and Practice // *The Cultural Pragmatics of Symbolic Action*. — Cambridge, 2006. P. 1–28
75. Austria in 1973 and today: Here is how the country is taking on Jewish education [Электронный ресурс]: *The Jerusalem Post*. – 2 грудня, 2021. – Режим доступу: <https://www.jpost.com/jerusalem-report/austria-in-1973-and-today-here-is-how-the-country-is-taking-on-jewish-education-687623>
76. Berkhof Karel C. «Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule». – Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004
77. Cohen P. The Story Behind ‘Woman in Gold’: Nazi Art Thieves and One Painting’s Return [Электронный ресурс]: *The New York Times*. – March 30, 2015. – Режим доступу: <https://www.nytimes.com/2015/03/31/arts/design/the-story-behind-woman-in-gold-nazi-art-thieves-and-one-paintings-return.html>
78. Diner D. Negative Symbiose. Deutsche und Juden nach Auschwitz. // Diner D. (Hg.). *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. — Frankfurt a. M., 1986
79. Hirsch M. *The Generation of Postmemory* // *Poetics Today*. 2008. Vol. 29. № 1. P. 103–128
80. Holocaust in Kiev and the Tragedy of Babi Yar <https://www.yadvashem.org/education/educational-materials/learning-environment/babi-yar/historical-background3.html>
81. Esterhazy P. Also: die Keule // *Frankfurter Allgemeine Zeitung* [Электронный ресурс]. – 10.10. 2004. – Режим доступу: <https://www.faz.net/aktuell/politik/peter-eszerhazy-also-die-keule-1194869.html>

82. Forest B., Johnson J. Monumental Politics: Regime Type and Public Memory in PostCommunist States // Post-Soviet Affairs. — 2011. Vol. 27. No. 3. P. 269–288
83. Kiev and Babi Yar [Электронный ресурс]: Encyclopedia USHMM. — Режим доступа: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/kiev-and-babi-yar>
84. Kosellec R. The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts. Series: Cultural Memory in the Present. Translated by Todd Samuel Presner. Stanford: Stanford University Press; 2002
85. Levy D., Sznajder N. Human Rights and Memory. University Park: Penn State University Press, 2010. Ch. 8 («Human Rights and the Clash of Memories: The Politics of Forgiveness»). P. 103–121
86. Mannheim, Karl (1952). "The Problem of Generations". In Kecskemeti, Paul (ed.). Essays on the Sociology of Knowledge: Collected Works, Volume 5. New York: Routledge. p. 276–322
87. Tears at ground-breaking for Holocaust museum [Электронный ресурс] : The New York Times. — December 8, 1986. — Page 20. — Режим доступа: <https://www.nytimes.com/1986/12/08/us/tears-at-ground-breaking-for-holocaust-museum.html>
88. The Art of Commemoration: Fifty years after the Warsaw Uprising / ed. by Titus Ensink and Christoph Sauer. — Amsterdam, 2003
89. The Holocaust and Memory in the Global Age / Daniel Levy and Natan Sznajder Gedenkveranstaltung im Plenarsaal des Deutschen Bundestages zum 40. Jahrestag des Endes des Zweiten Weltkrieges in Europa. Bonn, 8. Mai 1985 // Сайт Федерального Президента [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Richardvon-Weizsaecker/Reden/1985/05/19850508_Rede.html

90. *Twenty Years After Communism: The Politics of Memory and Commemoration* / Ed. by M. Bernhard, J. Kubik. — Oxford, 2014